

Dominik Róg

Zagadnienia identyfikacji osadnictwa budziarskiego w drugiej połowie XVIII i na początku XIX w. na przykładzie Puszczy Solskiej

Abstrakt: Na podstawie zbiorów archiwalnych, m.in. z Archiwum Ordynacji Zamojskiej ze Zwierzyńca, podjęto próbę zarysowania problematyki osadnictwa budziarskiego w Puszczy Solskiej — kompleksie leśnym w południowej części Lubelszczyzny. Budziarze zamieszkiwali te tereny od połowy XVIII w. do pierwszej połowy XIX w. W większości wywodzili się z okolicznych chłopów, początkowo zajmowali się rzemiosłem leśnym, m.in. smolarstwem, z czasem również uprawą niewielkich pól i łąk, hodowlą oraz bartnictwem. W artykule wyjaśniono genezę i rozwój tego osadnictwa oraz jego lokalizację na podstawie źródeł pisanych i kartograficznych, a także wskazano metody identyfikacji osad. Zaprezentowano także wyniki przeprowadzonej wspólnie weryfikacji terenowej.

Abstract: On the basis of archival documents, including those from the Archives of the Zamoyski Estate in Zwierzyńca, the article sketches a range of issues related to *budziarze* settlements in the Solska Forest in the southern part of the region of Lublin. *Budziarze* (~hutters) lived in that area from the mid-18th c. to the first half of the 19th c. Originating from local peasantry, they dealt in forest trades such as wood-tar production, later turning also to farming small fields and pastures, breeding and bee-keeping. The article discusses the origin and development of these settlements and explores their location on the basis of written and cartographic sources, also pointing to methods of their identification, and finally presenting the results of contemporary field verification.

Słowa kluczowe: budziarze, Puszcza Solska, Ordynacja Zamojska, osadnictwo leśne

Key words: *budziarze*, Solska Forest, Zamoyski Family Estate, forests settlement

I. Uwagi wstępne. II. Budziarze ordynacyjni. III. Osadnictwo budziarskie w źródłach kartograficznych i pisanych z epoki. IV. Identyfikacja osadnictwa budziarskiego. V. Podsumowanie

I. Uwagi wstępne

Od połowy XVIII w. na terenie Puszczy Solskiej, w większości wchodzącej w skład Ordynacji Zamojskiej, powstawały rozproszone, niewielkie osady leśne, sytuowane w zaroślach, na skrajach pól i nad rzekami. Zamieszkiwali je budziarze uznawani przez władze ordynackie za odrębną warstwę społeczną. Apogeum rozwoju tego typu osadnictwa przypadło na przełom XVIII i XIX w., gdy w całej Puszczy Solskiej istniało ponad pół tysiąca zagród budziarskich tworzących kilkadziesiąt niezależnych osad. Osadnictwo budziarskie miało istotny wpływ na ówczesny krajobraz antropogeniczny, pomimo że w pierwszej połowie XIX w. w Ordynacji Zamojskiej doszło do regulacji gruntów, w ramach której zlikwidowano większość osiedli

leśnych, a ich mieszkańców przesiedlono do wsi bądź osadzono na gruntach rolnych w nowych miejscowościach. Część osad budziarskich przekształciło się w istniejące do dzisiaj wsie, w których nadal żyją ich potomkowie. Co istotne, ślady po zanikłych osadach śródleśnych nadal można rozpoznać w leśnych uroczyskach.

Powszechny brak świadomości budziarskiego rodowodu osad w Puszczy Solskiej wskazuje na nietrwałość ich tradycji. Co więcej, mimo znacznej skali tego osadnictwa (zasięgu geograficznego oraz liczebności osiedli)¹, było ono tylko w niewielkim stopniu przedmiotem zainteresowania badaczy, nie wspominano o nim nawet w opracowaniach dotyczących zarówno regionu, jak i poszczególnych wsi². Podobnie w leksykonach historycznych w większości przypadków brak informacji o budziarskiej genezie wsi ordynackich³. Sporo wiadomości o budziarzach znajduje się jedynie w pracy Ryszarda Orłowskiego, mniej piszą o nich Władysław Jeż-Jarecki oraz Ryszard Bender⁴, jednak żaden z autorów nie podejmuje szerzej problemu osadnictwa budziarskiego.

Podstawowymi źródłami dla prowadzonych badań były archiwalia m.in. z Archiwum Ordynacji Zamojskiej ze Zwierzynca⁵. Korzystałem także z inwentarzy, rewizji, spisów budziarzy oraz zbiorów kartograficznych dóbr ordynackich. Analizowałem też relikty toponomastyczne oraz podjąłem badania terenowe. Z racji niezwyklej obfitości źródeł w niniejszym tekście koncentruję się na obszarze lasów rewiru tarnogrodzkiego (w okolicy Majdanu Książpolskiego — dzisiaj Majdan Nowy i Majdan Stary pod Biłgorajem) w końcu XVIII w., dla którego to terenu i czasu istnieją najciekawsze oraz najlepiej zachowane zespoły archiwalne.

W artykule przedstawiam problematykę powstawania i zanikania osad leśnych budziarzy na terenie Ordynacji Zamojskiej oraz rozważam kwestie trwałości oraz odrębności administracyjnej tego osadnictwa. Pokazuję także sposoby identyfikacji osiedli budziarskich przy użyciu źródeł kartograficznych, za pomocą reliktyw onomastycznych, a także innych metod, np. weryfikacji terenowej. Ponadto prezentuję ślady pozostałe w terenie po zanikłych osadach oraz charakteryzuję postrzeganie tego dawnego krajobrazu przez społeczności współcześnie zamieszkujące Puszcę Solską. Niniejszy tekst, przedstawiający najważniejsze zagadnienia badawcze, stanowi punkt wyjścia do obszernego opracowania monograficznego problemu osadnictwa budziarskiego.

Według współczesnych badaczy Puszcza Solska stanowiła dawniej wschodnią część kompleksu leśnego Puszczy Sandomierskiej, sięgającego od wód Wisły i Sanu po Pogórze Karpackie i Rostocze oraz Lubaczówkę i dolny Wisłok⁶. Pod koniec średniowiecza Puszcę Sandomierską pokrywał jeszcze pierwotny drzewostan, jednak intensywne trzebieże oraz

¹ Por.: Heymanowski K. 1969. Kazimierz Heymanowski badał grupę budników funkcjonujących na Mazowszu. Według jego zestawienia w 1765 r. na terenie Puszczy Kampinoskiej było 49 budników, a 12 lat później — 71. Dla porównania, w samych tylko przyległościach Majdanu Książpolskiego w 1777 r. w inwentarzu wymieniono 42 budziarzy, por.: APL, AOZ, sygn. 1392, k. 11v; por. także: AGAD, KRSW, sygn. 7261 (1819 r.).

² O osadnictwie budziarzy brak informacji choćby w książce Jana Buraczyńskiego — Buraczański J. 2008. Podobnie próżno poszukiwać informacji o osadnictwie budziarzy w okolicy wsi Biszczy w publikacji regionalnej *Biszcza i okolice w dziejach Zaborzczyzny* (Kurowska B. 2007).

³ Brak wzmianek o osadnictwie budziarskim m.in. w pracy Jerzego Niedźwiedzia (Niedźwiedź J. 2003).

⁴ Jeż-Jarecki W. 1963/1964; Orłowski R. 1983; Bender R. 1995.

⁵ Najważniejsze jednostki archiwalne, z których korzystałem, to Inwentarze Majdanu Książpolskiego z lat 1751–1808 (APL, AOZ, sygn. 342–352, wybrane; 2564); Rewizje Majdanu Książpolskiego z lat 1753–1787 (APL, AOZ, sygn. 1376–1401, wybrane); *Opisanie Budziarów i Leśnych w Kluczu Tarnogrodzkim będących tu dzież i Sprzężaj tychże...* (APL, AOZ, sygn. 1711); *Inwentarz budziarzy w różnych osiadłych miejscach* (APL, AOZ, sygn. 2643); *Księga sprawiedliwości klucza tarnogrodzkiego z lat 1768–1772* (APL, AOZ, sygn. 1717) oraz źródła kartograficzne, m.in.: Atlas lasów Ordynacji Zamojskiej, 1:14 400, 1:28 800 (APL, AOZ, IMK OZ, sygn. 1149) oraz *Plan Wsi Majdanu Książpolskiego w Ordynacji Zamojskiej położony w roku 1823 urządzony* (APL, AOZ, IMK OZ, sygn. 209).

⁶ Kubrak Z. 2010, s. 176.

Ryc. 1. Puszcza Solska na współczesnej mapie krajobrazowej (geoportal.gov.pl) z oznaczonym obszarem badawczym (czerwony prostokąt) (oprac. D. Róg)

Fig. 1. The Solska Forest on a contemporary map (geoportal.gov.pl) with the research area (marked by a red rectangle) (prepared by D. Róg)

osadnictwo rolnicze w XVII i XVIII w. rozczłonkowały ten zwarty zespół leśny. W XVIII w., gdy w Ordynacji Zamojskiej zaczęły powstawać liczne osady budziarskie, z Puszczy Sandomierskiej wyodrębniły się dwie enklawy leśne: Puszcza Solska oraz leżąca na północ od niej Puszcza Janowska (Lasy Janowskie)⁷. Tereny te w znacznej części weszły w skład dóbr rodu Zamojskich już na przełomie XVI i XVII w. Rozległe lasy znajdowały się m.in. we włościach zamechskiej, krzeszowskiej, szczebrzeszyńskiej i rogozińskiej⁸. Największe skupiska osadnictwa budziarskiego zidentyfikowano na terenie Puszczy Solskiej (ryc. 1).

II. Budziarze ordynaccy

Zasadniczym problemem jest scharakteryzowanie grupy ludności zwanej budziarzami i określenie, czy można ją utożsamiać z budnikami działającymi na terenach leśnych dawnej Rzeczypospolitej. Zagadnienie to jest na tyle skomplikowane, że wymaga osobnego opracowania, a na potrzeby artykułu poświęconego identyfikacji osad budziarzy ordynackich przyjmuję, że budnicy zajmowali się głównie przemysłem leśnym, a budziarze przede wszystkim rolnictwem.

W opracowaniach z zakresu gospodarki i przemysłu leśnego, a także dziejów osadnictwa na terenach dawnych kompleksów leśnych, można znaleźć rozproszone informacje o budnikach lub budziarzach, którzy mieli duży wkład w kolonizację terenów leśnych i pustek⁹. W dobrach Ordynacji Zamojskiej osadników leśnych nazywano budziarzami. Jako wyodrębniona warstwa poddanych są wzmiankowani w dokumentach od połowy XVIII w., od tego też momentu ich liczba szybko wzrasta¹⁰. Wywodzili się oni z zakładanych wcześniej w Puszczy Solskiej osad leśnych, których mieszkańcy zajmowali się głównie smolarstwem i paleniem popiołów¹¹. Po przetrzebieniu lasów i znaczącym wyczerpaniu surowców drzewnych maziarze (tak zwano smolarzy na terenach Puszczy Solskiej)¹² częściowo zarzucali dotychczasowe zajęcia i zaczęli być traktowani jako budziarze¹³. W drugiej połowie XVIII w. do lasów przenosili się też

⁷ Półciwiartek J. 2010, s. 189.

⁸ Tarnawski A. 1935, s. 202.

⁹ Słowniki staropolskie określały ich jako biednych gospodarzy z chałupą i kawałkiem ziemi oraz bezrolnych chłopów „mieszkających kątem” oraz jako osadników leśnych, kolonistów mieszkających w budach i trudniących się rabunkową gospodarką leśną. Ich mieszkania, czyli budy, najczęściej opisywano jako „klecianki zrobione z desek, gliny i słomy”, por.: Słownik. 1989, s. 50, hasło: „budnik”; s. 57, hasło: „budziarz”.

¹⁰ Por.: Orłowski R. 1983, s. 168–169. Np. liczba budziarzy w okolicach Majdanu Księżyńskiego wynosiła w pierwszym spisie (z 1754 r.) 12 budziarzy; w rewizji wsi z 1760 r. — 20 budziarzy; w 1769 r. odnotowano już 36; w 1775 r. — 47, zaś w 1781 r. było ich już 93, APL, AOZ, sygn. 344, 1380, 1389, 1391, 1396.

¹¹ Więcej o smolarstwie i wyrobieniu potażu w Puszczy Solskiej: Kubrak Z. 2006.

¹² Wiktor Kozłowski w swoim *Słowniku Leśnym...* rozróżnia maziarzy, którzy palili smołę w dołach, oraz smolarzy, wykorzystujących bardziej zaawansowane piece smolarskie, Kozłowski W. 1846, s. 457.

¹³ Wyjaśnienie tego procesu też wymaga dalszych, szczegółowych badań. Być może warto posiłkować się pracą Karola Potkańskiego na temat osadnictwa w Puszczy Kurpiowskiej, w której opisuje on proces rozwoju osadnictwa u Kurpiów i przekształcenia ich osad we wsie, Potkański K. 2004, s. 189–196.

zbiegowie z okolicznych wsi osiadłych, którzy szukali tam lepszego bytu¹⁴ i zasilali tę grupę społeczną.

Budziarze zajmowali się uprawą pól i łąk sznurowych¹⁵, hodowlą bydła i owiec oraz nadal rzemiosłem leśnym, głównie smolarstwem. Część z nich miała przy swoich gospodarstwach i w lasach pasieki oraz barcie, liczące po kilka lub kilkanaście pni pszczelich. Byli również zatrudniani jako flisacy przy spławie zboża na eksport (czasem także przymusowo, w ramach swoich powinności)¹⁶, a także jako pracownicy najemni w folwarkach i przy obróbce drzewa. Jeszcze w pierwszej połowie XIX w. wielu budziarzy zatrudniano jako palaczy i pomocników w większych maziarniach, w których budowali i naprawiali piece, wozili drewno i szczypy¹⁷. Budziarze trudnili się również kłusownictwem, większość z nich posiadała strzelby¹⁸. Mieszkając na leśnych uroczyskach i na skrajach borów na ogół byli majątniejsi od chłopów osadzonych we wsiach na prawach czynszowych. Mieli też większą wolność osobistą.

Budziarze odróżniali się od chłopów osiadłych na roli nie tylko miejscem zamieszkania i zajęciami, lecz przede wszystkim powinnościami wobec Ordynacji Zamojskiej. Osadzeni byli w większości na prawie czynszowym, płacąc corocznie za uprawiane sznury oraz za tzw. „koleje budziarskie”. Ten rodzaj szarwarku, w wysokości 12 dni na rok, polegał m.in. na przewożeniu przez budziarzy towarów leśnych w różne miejsca, a także transportowaniu zboża do portów na niedalekiej, wówczas spławnej rzece Tanwi¹⁹. Jak jednak wynika z inwentarzy z końca XVIII w., do odrabiania „kolei” zmuszano ich jedynie w szczególnych przypadkach (np. przy zakładaniu fabryki potażu w pobliskim Aleksandrowie), zaś podstawową formą wypełnienia tego zobowiązania była zapłata za każdą nieodrobioną „kolej”²⁰. Źródła pisane wskazują także, że część budziarzy była obciążona pańszczyzną. Dotyczyło to tych mieszkających bliżej folwarku oraz biedniejszych, których nie było stać na opłacenie czynszu pieniężnego. Najobszerniej powinności budziarskie opisane zostały w inwentarzu folwarku Momoty w lasach janowskich z lat 1813–1814, który powstał kilkanaście lat przed regulacją gruntów w dobrach Ordynacji²¹. Budziarzom nakazywano m.in. w nagłych wypadkach gasić pożary w lasach, walczyć z powodziami i podtopieniami, udrażniać strumienie i rowy nadrzeczne. Zabraniano im natomiast (bez zgody władz ordynackich) stawiania i naprawiania chałup, robienia brogów i ogrodzeń, dzielenia gruntów, wytyczania nowych łąk i pól oraz zajmowania opuszczonych przez ich pobratymców osad leśnych²².

Podobnie jak w przypadku ludności chłopskiej, tak i odnośnie do budziarzy przekazy źródłowe zawierają ślady wewnętrznego rozwarstwienia tej grupy, wynikającego ze stanu posiadania oraz powinności na rzecz Ordynacji. Oprócz największej liczby budziarzy zaprzężajnych, udokumentowani zostali mniej zamożni budziarze piesi, pańszczyźniani oraz

¹⁴ Orłowski R. 1983, s. 88.

¹⁵ Sznur — w dawnej Polsce jednostka miary i długości, licząca jako jednostka długości 44,7 m (sznur staropolski) lub 43,2 m (sznur nowopolski). Z kolei jako miara powierzchni liczył ok. 1/3 morgi (staropolski — 1995 m², nowopolski 1866 m²), zob.: Encyklopedia. 1981, s. 367.

¹⁶ APL, AOZ, sygn. 1717, k. 13v. W 1770 r. gromada wsi Majdanu Księżpolskiego załaziła się, że okoliczni budziarze i młynarze, którzy używają gruntów gromadzkich, nie są przymuszani do dawania flisów na spław towarów leśnych. Według podjętej rezolucji, miało to się zmienić i budziarze z Zaniów, Zyniów oraz Brodziazków powinni odbywać powinności flisackie.

¹⁷ Kubrak Z. 1988, s. 190.

¹⁸ Orłowski R. 1983, s. 121; Orłowski R. 1956, s. 94; APL, AOZ, sygn. 1687, k. 199v.

¹⁹ Orłowski R. 1983, s. 168; Bender R. 1995, s. 37.

²⁰ APL, AOZ, sygn. 352, k. 40v–41. Budziarze płacili 1 złp za każdą nieodrobioną „kolej” (razem 12 złp).

²¹ APL, AOZ, sygn. 2571, k. 6–8.

²² W przypadku wybudowania nowej chałupy, starą należało „rozzucić” lub wykorzystać jako chlew, lecz po wcześniejszym zniszczeniu „kotlin i pieców”, APL, AOZ, sygn. 2571, k. 7v.

miesięczni²³. Lepiej uposażeni byli leśni, których rekrutowano do służby spośród ludności budziarskiej. Zajmowali się ochroną lasów i byli przeważnie zwalniani z pełnienia powinności dworskich. Otrzymywali z reguły nadziały gruntów, a oprócz tego uprawiali pola i łąki sznurowe, za które płacili czynsz. Tworzyli niekiedy w lasach niewielkie osiedla, funkcjonujące i rozwijające się podobnie jak osady budziarskie. Służba leśnego często dziedziczona była z pokolenia na pokolenie, chociaż zdarzało się, że złe wypełnianie obowiązków karane było „zrzuconiem” na budziarza i wybraniem następcy spośród innych osadników leśnych (co można uznać za pewnego rodzaju wyróżnienie)²⁴. Inaczej niż budziarze, leśni nie mieszkali jedynie w osadach leśnych, lecz także w okolicznych wsiach pańszczyźnianych. Utrzymywali też konie i czasem pełnili funkcje gońców konnych, a także służyli z bronią w fortecy zamojskiej, byli łowczymi, a nawet musieli pobierać zaległe czynsze wśród opornych budziarzy²⁵. Do ich zajęć należało również sypanie kopców granicznych oraz zaorywanie granic lasów i znaczenie ich nacięciami na drzewach²⁶.

O odrębności budziarzy jako warstwy społecznej świadczy również to, że mieli namiastkę własnego samorządu w postaci wybieranych spośród nich wójtów i przysiężnych, których zadaniem było nadzorowanie wypełniania powinności budziarskich, pośredniczenie między dworem a członkami społeczności, oraz nakłanianie ich do zachowania porządku w gospodarstwie²⁷.

Termin „osada budziarska” w źródłach z epoki stosowany był zarówno do skupisk chałup, jak i do pojedynczych domów („osada lasowa”)²⁸. Takie określenie osiadłości w lasach służyło wyraźnemu rozróżnieniu od wsi i miast. Było używane też w tytułach dokumentów i map²⁹. Wielokrotnie posługiwano się również terminem „osiadłość” (oraz „osiedlisko”, „siedlisko”), odnosząc go zarówno do mniejszych jednostek osadniczych, jak i do większego zgrupowania siedlisk budziarzy na określonym terenie³⁰. Niektóre osady budziarskie wykazywały się pewną samodzielnością, której śladem są odnotowane w źródłach odrębne nazwy. Z moich dotychczasowych badań wynika, że budziarze w większości przypadków zamieszkiwali pojedyncze zagrody oraz osady samotnicze, a mieszkańców często łączyły więzi rodzinne³¹.

Proces zakładania osad budziarzy i leśnych na terenie Puszczy Solskiej był — przynajmniej w części przypadków — nadzorowany i kontrolowany przez władze ordynackie. Niektóre osiadłości budziarskie powstały w wyniku naturalnej ewolucji osadnictwa. Chłopi z okolicznych wsi uprawiali na obszarach leśnych pola i łąki czynszowe, co często wiązało się z „kopaniem” nowin. Już wtedy oddziaływali oni na krajobraz leśny, wpływając na jego bioróżnorodność, modyfikując powierzchnię, a także kształtując lokalną sieć drogową. Po

²³ APL, AOZ, sygn. 3536, nlb. Budziarze pańszczyźniani i miesięczni zostali wymienieni w jednej kolumnie. Prawdopodobnie odrabiali powinności pańszczyźniane. Budziarze piesi odrabiali „koleje budziarskie” pieszo.

²⁴ APL, AOZ, sygn. 2564, k. 55v; APL, AOZ, sygn. 1687, k. 199–199v, *Leśni nowo postanowieni w Kluczu Solskim 1784 r.*, gdzie znajdujemy informację: „Wszyscy Budziarze wyżej wyrażeni na leśnych przez czyniącego rewizję w jesieni obrani [...]”; por. także: APL, AOZ, sygn. 1732, k. 13.

²⁵ APL, AOZ, sygn. 1676, k. 20. Leśni z klucza tarnogrodzkiego skarżyli się, że przez nakaz konnej służby z bronią w fortecy zamojskiej ich pola nie zostały obsiane. O pobieraniu zaległych czynszów: APL, AOZ, sygn. 1718, k. 5–6.

²⁶ Orłowski R. 1983, s. 118.

²⁷ APL, AOZ, sygn. 2571, k. 7v–8.

²⁸ APL, AOZ, sygn. 2571, k. 6v.

²⁹ Np. *Konsygnacja miast, wsiów i osad budziarzy oraz liczba gospodarzy w dobrach zachodniej Galicji*, APL, AOZ, sygn. 3690.

³⁰ Określenie „przy osiadłości”, „w osiadłości”, często stosowane było w inwentarzach i rewizjach kluczy dóbr, np. „Hanka Potocka przy osiedlisku z pola i ogrodziska”; „Maciochowie bracia około siedliska” (por.: APL, AOZ, sygn. 1396, k. 10v).

³¹ Typologia za: Faluszczyk F.P. 2019, s. 178.

Ryc. 2. Osada Oleszka Dziury oznaczona na skraju lasu Krasne (dzisiaj pola wsi Korczowa) (za: Janeczek A. 2015, cz. B, sek. 162, fragment)

Fig. 2. Oleszek Dziura's settlement marked on the edge of the forest Krasne (now the fields of the village Korczowa) (after: Janeczek A. 2015, part B, section 162, fragment)

pewnym czasie w bliskości uprawianych pól i wykorzystywanych przez siebie łąk stawiali domy, początkowo zwykle w formie budy. Dopiero z czasem budowali trwalsze chałupy, chlewy i płoty. Tak mogły powstać pierwsze osady budziarzy w okolicy dzisiejszych wsi Bukowa, Korczów i Okrągłe³².

Osiadłość budziarzy w lasach Puszczy Solskiej od połowy XVIII w. często była wynikiem zbiegostwa i nielegalnego osiedlania się w lasach chłopów z okolicznych wsi. Władze Ordynacji najczęściej sankcjonowały ten stan, oznaczając w terenie naruszone grunty i napominając budziarzy, aby nie wyrabiali nowin bez odpowiedniej zgody³³. Zbiegowie zwykle na początku mieszkali w budach, jak np. Oleszko Dziura, który porzuciwszy wieś, w 1763 r. osiedlił się w lesie Krasne. Jego samotne gospodarstwo zostało oznaczone na mapie Miega³⁴ (ryc. 2).

Niejednokrotnie takie samorodne osady leśne rozwijały się w skupiska kilku chałup, zamieszkałych najczęściej przez potomków pierwotnego osadnika, którzy założywszy rodziny, budowali w pobliżu własne domy. Wojciech Brodziak, jeden z założycieli osady Brodziaki, uprawiał m.in. pola oraz łąkę nad rzeką Ładą przy osiedlisku³⁵. Do 1778 r. w inwentarzach i rewizjach wymieniany jest jako samodzielny gospodarz, natomiast od tegoż roku w rewizjach oprócz niego wpisywani są także jego synowie: Szymon, Tomasz, Józef i Andrzej, którzy po założeniu własnych rodzin przejmowali uprawiane przez ojca pola i łąki³⁶. Związki rodzinne

³² Świadczy o tym zapis w dokumencie *Na Suplikę budziarów z Bukowej Rezolucja*, w którym odnotowano, że budziarze, wyrobiwszy sobie grunta w lasach za porozumieniem z władzami, zbudowali na nich domy (APL AOZ, sygn. 1719, k. 68v.). O tym procesie świadczy np. wzmianka, że niejaki Szczepan Wojda uprawiał w 1753 r. pola w Korczowie, na których rok później rozpoczął budowę domu (APL, AOZ, sygn. 1376, k. 18). Z kolei Kazimierz Obszański z Soli uprawiał pola i łąki w Korczowie pod lasem Krasne przez kilkanaście lat, zaś od 1773 r. odnotowywany był jako budziarz osiadły na skraju boru, gdzie też pobudowali się jego synowie, tworząc w ten sposób osadę Obszyńskich (APL, AOZ, sygn. 1711, k. 3v).

³³ APL, AOZ, sygn. 1719, k. 80. W jednej z rezolucji Rady Ekonomicznej zapisano: „Jan Ostasz nad pozwolenie mu dane wkopał się w las i pobudował się już tej szkody ciężko powetować, aby zaś większa się nie działa, to miejsce w którym się pobudował i wykopał należy oznaczyć napomniawszy, że jeżeliby dalej kopać zamyślał, do forticy odwiezionym będzie”.

³⁴ Janeczek A. 2015, sek. 162. O tym, że zbiegł do lasu, informuje rewizja z 1763 r.: „Oleszko Dziura zbiegły ze wsi do lasu, z budy [płaci — D.R.]” (APL, AOZ, sygn. 1383, k. 7). Do lasu zbiegł również Maciej Kapka, który osiadł w okolicach Smólska, dając początek osadzie Kapków (APL, AOZ, sygn. 1396, k. 6v).

³⁵ APL, AOZ, sygn. 1391, k. 11; APL, AOZ, sygn. 1392, k. 10 i wcześniejsze.

³⁶ APL, AOZ, sygn. 1396, k. 12. W rewizji z 1781 r., w miejscu pól i łąk (np. nad Ładą), dotychczas uprawianych przez Wojciecha Brodziaka, jako właścicieli wymieniono już tylko jego synów.

potwierdzają księgi metrykalne z parafii Puszczy Solskiej³⁷. Wszyscy poza Wojciechem zostali wymienieni jako dość majątni w 1786 r. w *Opisaniu Budziarzy...*³⁸. Podobnie rozwinęły się także inne osady w Puszczy Solskiej, takie jak: Malce, Małki i Myszaki w okolicach dzisiejszej Bukowej oraz osady Skórów i Margole w lasach tereszpolskich.

Problematyka przynależności osadniczej oraz odrębności administracyjnej osad budziarskich jest złożona i warta oddzielnego, szerszego opracowania. Osady leśne na terenie Ordynacji Zamojskiej należały administracyjnie do okolicznych wsi i folwarków (ryc. 3). Te znajdujące się z dala od zarządu dóbr wcześniej wyodrębniały się w samodzielne jednostki³⁹. Czasem władze traktowały osiadłości budziarzy w całym kluczu zbiorowo, zwłaszcza przy opisywaniu powinności poddanych. W dokumentacji klucza tarnogrodzkiego określenia „Młynarze i Budziarze”, „od Budziarów i Leśnych”, „Budziarze” zastosowano do usystematyzowania notowanych zobowiązań w ten sam sposób co nazwy wsi⁴⁰. Można zatem założyć, że powyższe określenia odnoszą się do trzech różnych obszarów rozproszonego osadnictwa budziarskiego w tymże kluczu⁴¹. Nie powinny być traktowane jako nazwy osad budziarskich, gdyż obejmują one kilka lub nawet kilkanaście odrębnych bytów osadniczych, o różnej wielkości i trwałości w danym okresie⁴². Określenie „Budziarze” jako opis osiadłości w danym miejscu zamieszczono również w akcie Józefa II potwierdzającym Ordynację Zamojską, który wymienia klucze dóbr z miejscowościami do nich należącymi⁴³ (ryc. 3).

Ryc. 3. Rozproszone budy w okolicach wsi Korytków Duży, oznaczone na mapie jako „Budy do Korytkowa należące” (źródło: APL, AOZ, IMK OZ, sygn. 1150, fragment)

Fig. 3. Scattered huts near the village Korytków Duży, described on the map as “huts belonging to Korytków” (source: APL, AOZ, IMK OZ, catalogue no. 1150, fragment)

³⁷ Metrykalia przechowywane są w archiwum parafii w Puszczy Solskiej. Wszyscy wymienieni byli synami Wojciecha i Anastazji (z domu Jastrzębskiej) Brodziaków, którzy zawarli małżeństwo 22 listopada 1734 r. Tomasz urodził się 27 października 1736 r. „w Dębowcu” (APP pw. MM, KUM, t. III, k. 172); Szymon 18 października 1739 r. w „lesie” (APP pw. MM, KUM, t. III, k. 212); Józef 12 lutego 1747 r. „w Maziarzi” (APP pw. MM, KUM, t. IV, k. 8); Andrzej 23 listopada 1755 r. „w lesie” (APP pw. MM, KUM, t. IV, k. 106).

³⁸ APL, AOZ, sygn. 1711, k. 2. Rewizja z 1786 r. informuje z kolei, że Wojciech Brodziak „nie znajduję się”, a jego imię i nazwisko w wykazie pól sznurowych jest przekreślone (APL, AOZ, sygn. 1395, k. 11).

³⁹ Np. w dokumencie urzędowym sprzed regulacji gruntów wyodrębniono osady budziarskie Brodziaki i Margole, z kolei bliższe Majdanu Księżpolskiego osiedliska leśne weszły w skład tej wsi, *Wykaz dymów, ludności, zaprzęzaju, wysiewów i zbioru siana w roku 1814, powiat tarnogrodzki, gmina Księżpól*, APL, AOZ, sygn. 3699, k. 18–19.

⁴⁰ Dokument wymienia kolejno: „Biszczu, Wólka Biska, Młynarze i Budziarze, Korchów, Majorostwo, Majdan Księżpolski, Zynie i Zanie, od Budziarów i Leśnych, Plusy, Różaniec, Wola Różaniecka, Księżpól, Budziarze”, APL, AOZ, sygn. 3687, k. 6. Podobnie postępowano w kluczu krzeszowskim.

⁴¹ Analizując kolejność miejscowości wnioskuję, że określenie „Młynarze i Budziarze” odnosi się do okolic Biszczu, „Budziarze i Leśni” do okolic Majdanu Księżpolskiego, zaś „Budziarze” do okolic Księżpola.

⁴² Od pierwszej połowy XIX w. pojawia się problem odróżnienia tego określenia od nazwy wsi Budziarze, która powstała po regulacji gruntów nad rzeką Tanew. Przyjęty toponim był wynikiem przeniesienia do tej miejscowości budziarzy mieszkających w okolicznych lasach.

⁴³ Cyt. za: Chlebowski B. 1919, s. 20–21. Określenie „Budziarze” użyto kilkakrotnie po wymienieniu większych, znaczących wsi, np.: w kluczu łukowskim — „Lipowiec albo Budziarze”; w kluczu zwierzyniec-

Chciałbym też zwrócić uwagę na pewną hierarchizację osadnictwa, o której świadczą przede wszystkim trwałość poszczególnych jednostek osadniczych oraz posiadanie przez nie własnej nazwy. Biorąc to pod uwagę, wydaje się, że z perspektywy władz ordynackich większe znaczenie miały osiedla zamieszkałe przez leśnych, ponieważ niemal wszystkie z nich miały własny toponim. Było to zapewne wynikiem istotnego znaczenia służby, którą pełnili oni w lasach ordynackich.

Zarówno źródła z epoki, jak i współczesne opracowania wielokrotnie wskazują na efemeryczny charakter zakładanych przez budziarzy „sezonowych” osad leśnych, które zanikały wkrótce po wyczerpaniu się zasobów. Budziarze pozostawiali po sobie opuszczone pola, a także „ślady zagonów, zawały trudne do wyczyszczenia, spustoszenia przez dawne pożary i barcie”⁴⁴. Dla badanego obszaru i okresu udało mi się odnaleźć kilka przykładów tymczasowego osadnictwa budziarskiego. Odnotowany w inwentarzach z lat siedemdziesiątych XVIII w. Wojciech Pióro odrabiał pańszczyznę i płacił czynsz pieniężny z łąk oraz pól w okolicach Majdanu Książpolskiego. Po kilku latach określono go jednak jako zbiega⁴⁵. Kilka lub kilkanaście lat istniała również osiadłość innych budziarzy, których chałupy rozpadły się bądź spłonęły. Można jedynie domniemywać, że te nietrwałe zabudowania znajdowały się w okolicy uprawianych przez nich pól i łąk czynszowych⁴⁶. Nie pozostawiły po sobie śladów także w nazewnictwie. Mniejszą trwałość miały pojedyncze i rozproszone zabudowania wśród lasów i pól. Zdarzało się także, że gospodarstwo budziarza zmieniło swojego właściciela, a wraz z nim i nazwę. W lesie Łowisko niedaleko Smólska i Brodziaków w 1752 r. osiedlił się Jędrzej Panas, który kilka lat później zajmował się pilnowaniem pobliskiej niwy dworskiej, należącej do folwarku w Majdanie Książpolskim. Po jego śmierci gospodarstwo przejęła owdowiała żona, którą później zastąpił Oleszko Kobel. Ten ostatni był wpisany do inwentarza budziarskiego, choć zajmował się doglądaniem pól dworskich, a w osadzie, którą założył, mieszkał później jego syn Wasyl Kobel⁴⁷.

Pomimo przytoczonych powyżej przykładów wydaje się, że większość osad odznaczała się sporą trwałością i budziarze żyli w nich od założenia (w zależności od osiedla między połową XVIII a początkiem XIX w.) aż do regulacji gruntów w latach dwudziestych i trzydziestych XIX w. Świadczy o tym przechowana przez około 200 lat w świadomości mieszkańców Puszcz Solskiej mikrotoponimia stworzona przez budziarzy, a także traktowanie w omawianej epoce osad budziarskich jako istotnych punktów odniesienia, służących do opisywania przestrzeni, uwzględnianych w źródłach jako obiekty wyznaczające granice lub identyfikujące obręby leśne⁴⁸. Na ogół większą trwałość miały osady o genezie związanej

kim — „Zwierzyniec i Budziarze, Tereszpól i Budziarze, Górecko z Kościółkiem, Trzeputniak i Budziarze”. W akcie wymieniono także osobne osady budziarskie, choćby Brodziaki leżące w kluczu książpolskim, a administracyjnie należące do Majdanu Książpolskiego.

⁴⁴ AGAD, AZ, sygn. 2491, k. 270; Orłowski R. 1983, s. 26.

⁴⁵ APL, AOZ, sygn. 347, k. 13. Wojtek Piuro przyrabiał nową łąkę na Paszkówkach pod Majdanem Książpolskim. Pochodził ze wsi Bukowiny, oddalonej o kilkanaście kilometrów od Majdanu Książpolskiego. 15 listopada 1767 r. wziął ślub z Ewą ze Szcząchorów z tej wsi. Być może w ten sposób trafił na te tereny (APP, pw. KS, nlb.). Od 1777 do 1779 r. przy jego nazwisku w inwentarzach i rewizjach widnieje dopisek: „zbiegł” (APL, AOZ, sygn. 1392–1394).

⁴⁶ Chałupa Szczepanowej Wojdowej została rozebrana, a Franka Dzido oraz Stacha Dzido „pogorzały” (APL, AOZ, sygn. 1396, k. 6 i 6v).

⁴⁷ APL, AOZ, sygn. 343, k. 18. Pierwsza wzmianka o osiadłości Jędrzeja Panasa w 1752 r. (APL, AOZ, sygn. 1377, k. 15). To informacja o tym, że zajmował się pilnowaniem pobliskiej niwy dworskiej w Łowisku w 1757 r. (APL, AOZ, sygn. 1380, k. 16). Jędrzejowa Panaska mieszka nadal przy niwie, lecz stróżowaniem ma zajmować się Oleszko Kobel. W 1760 r. wykreślona została z inwentarza wdowa po Panasie, która później już się nie była już wzmiankowana. Pod koniec XVIII w. w osadzie mieszkał Wasyl Kobel, o czym informuje inwentarz z 1797 r. (APL, AOZ, sygn. 352, k. 32).

⁴⁸ APL, AOZ, sygn. 1732: *Wiadomości rewirów lasowych w udziałach I-m i III-cim dóbr Ordynacji jako też leśniczych i leśnych dozorujących tychże*. W dokumencie zamieszczono ciekawe opisy granic rewirów i ujaz-

Ryc. 4. Zabudowania budziarzy (każda kropka oznacza jedną chałupę) sprzed regulacji gruntów z Planu wsi Majdan Książpolski (źródło: APL, AOZ, IMK OZ, sygn. 209), nałożone na Topograficzną Kartę Królestwa Polskiego (Karta. b.d.). Mapa kwatremistrzowska ukazuje już stan po regulacji gruntów

Fig. 4. *Budziarze dwellings* (each dot marking a hut) from before the land regulation, shown in the *Plan of Majdan Książpolski* (source: APL, AOZ, IMK OZ, catalogue no. 209) overlaid on the *Topographic Chart of the Kingdom of Poland* (Karta. n.d.). The quartermaster's map shows the situation after the land regulation

z przemysłem leśnym⁴⁹, których mieszkańców po wyczerpaniu zasobów rejestrowano w spisach budziarskich. Władze ordynackie często też decydowały o pozostawieniu ludności żyjącej w starszych osiedlach w lasach i nie przenoszeniu jej w inne miejsce, zwykle regulując jednak zajmowane przez nią grunty⁵⁰. Zapewne te osady posiadały już pewną tożsamość i odrębność, o czym świadczy fakt, że część z nich przetrwała do dzisiaj (Brodziaki, Bukowa, Wolaniny, Margole itd.). Dłużej także istniały osady na skrajach lasów oraz w zaroślach i krzakach (tj. w drzewostanach o mniejszej wartości), a także osady o skupionej, liczącej przynajmniej kilka zagrod zabudowie. W tym ostatnim przypadku mógł to być wynik lepszych warunków stwarzanych przez możliwość wzajemnej pomocy i skuteczniejszej obrony przed dzikimi zwierzętami⁵¹ (ryc. 4).

dów leśnych z Ordynacji Zamojskiej. „[Las Tyheć przypiera] z drugiej strony do drogi od Margolów i Iwańczuków budziarzów [...]”, a obwód ujazdu tarnogrodzkiego „wraca ponad rzeką Ładą koło Brodziaków ciąg swój mając”; także „na budowlę zaś zdatnego [drewna] najwięcej w brzegach Tyheca od Szcząchorów”.

⁴⁹ Zdaje sobie sprawę, że takie określenie działalności budziarzy w lasach stosowane jest na wyrost i bardziej zasadne byłoby np. określenie „rzemiosło leśne”. Stosuję je tutaj jednak w celu odróżnienia od formy gospodarowania lasem związanej z hodowlą, uprawą pól, wyrabianiem nowin itd., od użytkowania związanego *stricto* z rzemiosłem leśnym, z którego utrzymywali się osadnicy choćby w pierwszej połowie XVIII w.

⁵⁰ APL, AOZ, sygn. 3687, k. 13, o Lipowcu Łukowskim napisano: „Osada bardzo dawna ruszeni z miejsca być nie mogą ale zregulowani być by mogli”. Także wzmianki zamieszczane przy niektórych osadach w *Opisaniu budziarzów...*, np.: „Ci wszyscy z dawna w jednym położeniu bardzo blisko jeden drugiego mieszkają” oddzielnie osady Brodziaki, która ostatecznie nie została zregulowana, APL, AOZ, sygn. 1711, k. 2.

⁵¹ Orłowski R. 1983, s. 168.

III. Osadnictwo budziarskie w źródłach kartograficznych i pisanych z epoki

Najstarszym z zachowanych, istotnych przedstawień kartograficznych dla badanego okresu jest pierwsze wojskowe zdjęcie topograficzne Galicji z lat 1779–1783, wydane w ostatnich latach w zbiorze *Galicja na józefińskiej mapie topograficznej 1779–1783*⁵². Na tej mapie osady budziarskie wkreślano w rzucie pionowym, z zachowaniem położenia i kształtu zabudowań, a często także ogrodzeń lub otaczających je sadów oraz pól uprawnych, z oznaczeniem linii zagonów (por. ryc. 2 i 5)⁵³. Większość toponimów osad leśnych (występujących najczęściej w postaci nazw rodowych) opatrzone dopiskiem „Chal”, oznaczającym — według opisu do mapy — chałupy, zagrody lub przysiółek⁵⁴. W jednym przypadku zastosowano w nazwie imię i nazwisko budziarza — w okolicach osad Dzidy i Sokale samotne gospodarstwo podpisano „Jura Ollesko”, czyli Oleszko Dziura, który był osadnikiem leśnym⁵⁵. W edycji drukowanej mapy przy niektórych osadach istnieje dopisek „zu Maydan”, oznaczający prawdopodobnie przynależność terytorialną do pobliskiej wsi Majdan Księżpolski. Rozproszone zagrody w okolicach dzisiejszych wsi Smólsko Duże i Smólsko Małe opatrzone jedną nazwą — Smulska Chal. Mapa zawiera również szczegółowy rysunek sieci rzecznej oraz bagien i terenów podmokłych, a także obszarów piaszczystych i wydm, przy których często osiedlali się budziarze, co ułatwia identyfikację ich osiedli⁵⁶. W wojskowych opisach do mapy znajdują się istotne odniesienia do charakterystyki geograficznej rzek, dróg i łąk, w których uwzględniono też dodatkowe informacje o osadach budziarskich, np.: „strumień Łada przepływający obok chałup Brodziaki i Łukasze [Luchowscy — D.R] stanowi część granicy”; „[droga] co idzie przez chałupy Różańce [Różańscy — D.R], ma koło chałup Sokale strumień do przejścia”. Charakteryzując osady budziarzy w okolicy Majdanu Księżpolskiego, autor opisu zaznacza, że „jest to kilka domów bez znaczenia”, które nie tworzą osobnych wsi i należą do Majdanu⁵⁷ (ryc. 5).

Atlas lasów Ordynacji Zamojskiej z lat 1786–1787, znajdujący się w Archiwum Ordynacji Zamojskiej ze Zwierzyńca, zawiera łącznie 72 mapy przygotowane przez kilku geometrów⁵⁸. Atlas obejmuje całość terenów leśnych Ordynacji, lecz na potrzeby niniejszego artykułu skorzystałem z dwóch map — prezentujących rewir tarnogrodzki i lasy zwierzynieckie⁵⁹ (ryc. 6). Obie mapy dokładnie przedstawiają przede wszystkim tereny leśne, a pozostałe grunta, tj. pola, łąki i większe wsie oddano schematycznie i ogólnie, najczęściej pozostawiając puste tło.

Zabudowania na mapie rewiru tarnogrodzkiego oznaczone zostały sygnaturami graficznymi w formie kwadratów (każdy oznacza jedno gospodarstwo), niekiedy opatrzonymi

⁵² Więcej o edycji por.: Janeczek A., Dybaś B. 2015, s. 31–51. Obszary Puszczy Solskiej znajdują się w tomach 8 (sekcje 162 i 163) oraz w tomie 6 (sekcja 163).

⁵³ Drukowana wersja mapy, będąca kopią oryginału, różni się od wersji cyfrowej (na portalu mapire.eu) m.in. układem zabudowań w zagrodach, a także niektórymi nazwami, np. w wersji cyfrowej przy osadzie Luchowskich toponim: Luchoszy chal.; z kolei w wersji z edycji: Luchoszy. Takie niewielkie różnice mogą w niektórych przypadkach rzutować na poprawną interpretację nazwy i identyfikację osady, Janeczek A., Dybaś B. 2015, s. 78.

⁵⁴ Janeczek A. 2015, cz. A, s. 78.

⁵⁵ APL, AOZ, sygn. 1380, k. 7. Określa go jako „nowotnego w Krasnym”, APL, AOZ, sygn. 1383, k. 7. Tutaj informacja, że zbiegł ze wsi do lasu i mieszka w budzie.

⁵⁶ Na badanym terenie istotne będą wzniesienia oznaczone w lesie Krasne, które umożliwiają identyfikację, a nawet lokalizację terenowe osad Luchowskich, Fusiarza oraz Wilkosa.

⁵⁷ Bukowski W., Dybaś B., Noga Z. 2016, t. 6, cz. A, s. 59.

⁵⁸ Pawłowska-Wielgus A. 1971, s. 15–16. Byli to: J. Lewicki, Józef Kontecki, Antoni Mierkowski, Pachucki, Marcin Tezka, Zarczyce.

⁵⁹ APL, AOZ, IMK OZ, sygn. 1149. Wykorzystano: *Mappe Deren Herrschaflich Ordinatischen Tarnogrod der Waldungen [Mapa Ujazdów Tarnogrodzkich w Ordynacji Zamojskiej]* oraz *[Mapa lasów terespolskich]* (brak oryginalnego tytułu).

Ryc. 5. Osady budziarzy nad rzeką Czarną Ładą i w lesie Krasne na mapie Miegi. Na mapie widoczne osady Wilkosa, Fusiarsza (nie podpisana) oraz Luchowskich, a także zagony pól (za: Janeczek A. 2015, cz. B, sek. 162, fragment)

Fig. 5. *Budziarze* dwellings on the river Czarna Łada and in the Krasne forest on Mieg's map. The map shows the dwellings of Wilkos, Fusiarsz (not described) and the Luchowski family, and the fields (after: Janeczek A. 2015, part B, section 162, fragment)

Ryc. 6. Mapa przedstawiająca lasy, drogi, pola oraz osady leśne w okolicach wsi Tereszpol (źródło: APL, AOZ, IMK OZ, sygn. 1149, lasy tereszpolskie, fragment)

Fig. 6. A map showing forests, roads, fields and forest settlements near the village Tereszpol (source: APL, AOZ, IMK OZ, catalogue no. 1149, Tereszpol forest, fragment)

opisami (ryc. 11). Oprócz najdokładniej zobrazowanych osad w lasach mapa ukazuje także budynki znajdujące się na ich skrajach. Brak na niej jednak niektórych chałup budziarzy leżących w zaroślach i wśród pól, jak choćby siedlisko budziarza Bartosza na niwie w Smół-

sku⁶⁰. Natomiast dokładnie odwzorowano rozlokowane wśród lasów grunty orne (nawet te najmniejsze, o wielkości kilku sznurów), śródleśne łąki oraz zagrody budziarzy i otaczające je pola. Osady rozmieszczone w lasach: Gorzelnik Żerebiec, Iwańczyk i Margol podpisano, co ułatwia ich identyfikację. Natomiast zabudowania nie znajdujące się w ścisłych granicach lasów, lecz na ich skrajach i w krzakach, najczęściej nie zostały opatrzone toponimem, a ich przedstawienie jest niedokładne i schematyczne. Mapa ukazuje również najważniejsze drogi, a także — co istotne w identyfikowaniu osad — nazwy i granice obrębów leśnych.

Z map ujazdów zwierzynieckich najbardziej interesująca obrazuje lasy w okolicach wsi Tereszpól, graniczące z tarnogrodzkimi rewirami leśnymi⁶¹. Przedstawiono na niej wszelkie osiadłości leśne, zarówno budziarskie, jak i zabudowania młynarzy nad rzeką Ratwicą (ryc. 6). Sygnatury graficzne w postaci prostokątów symbolizują budynki należące do budziarzy, a przy pojedynczych osiadłościach dodano krótki opis. Oznaczono także każdorazowo granicę pól uprawnych. Oddzielne opisy dotyczą także zagonów pól i stawów⁶² (ryc. 6).

Do każdej z map *Atlasu lasów...* dołączona jest legenda, zawierająca szczegółowe informacje o różnych częściach lasów, a zwłaszcza o osiadłości w nich budziarzy i leśnych⁶³, w tym o liczbie budziarzy, np. odnotowano, że w rewirze tarnogrodzkim „Budziarów jest dosyć, bo w każdym prawie uroczysku mapy znajdują się”⁶⁴.

Plan Majdanu Książpolskiego z 1823 r. (w skali 1 : 7200)⁶⁵, sporządzony tuż przed regulacją gruntów przez kartografów ordynackich, jest solidnym, szczegółowym i bardzo cennym źródłem dokumentującym osadnictwo budziarskie u kresu jego istnienia. Analiza porównawcza map z lat osiemdziesiątych XVIII w. i mapy z 1823 r. daje bardzo dobre wyniki w badaniu rozwoju osadnictwa budziarskiego. Późniejszy plan, ze względu na większą dokładność, pozwala też na identyfikację osad dla okresu wcześniejszego. Zabudowania na tej mapie przedstawione są w formie prostokątów, z których każdy oznacza pojedyncze gospodarstwo budziarskie. Oddzielnym kolorem wyróżniono również tło, tj. obszar zabudowań, co w większości przypadków umożliwia odtworzenie zasięgu osad. Linie wyznaczają granice pól i łąk uprawianych przez gospodarzy. Ponadto mapa ta zawiera więcej toponimów pól, łąk i osad od opisywanych wcześniej źródeł kartograficznych.

Chociaż początkowo władze Ordynacji prawdopodobnie dość obojętnie spoglądały na rozproszone i chaotyczne osadnictwo leśne w Puszczy Solskiej, z czasem skala zjawiska oraz dewastowanie lasów przez osadników zmusiły Radę Ekonomiczną do zwrócenia baczniejszej uwagi na problem budziarzy. Dopóki lasy ordynackie wycinano przede wszystkim na użytek własny, budziarze byli tolerowani. Już w latach sześćdziesiątych XVIII w. lasy oddzielono od dóbr rolniczych i zakazano ich dzierżawy; zatrudniono również zawodową służbę leśną na czele z Oberleśniczym, zwierzchnikiem leśniczych⁶⁶. Także budziarze mieli swój udział w nowej organizacji leśnej — spośród nich wybierano tzw. leśnych. Podlegali oni leśniczemu i ich zadaniem było pilnowanie lasów, m.in. przed dewastacją przez chłopów i osadników leśnych⁶⁷.

⁶⁰ APL, AOZ, sygn. 1717, k. 31; APL, AOZ, sygn. 1711, k. 4, tutaj informacja o budziarzu Jacku Bartoszu, który pod lasem mieszka.

⁶¹ Wg opisu do mapy, obejmuje ona teren „od Ujazdów Tarnogrodzkich wsi Brzezin, Górecka, Chałup Kukielków i Łaty Budziarów, po drogę od Margolów przez rzekę Ładę ciągnącą się koło chałup Margolów i drogi od tychże ku Trzepietniakowi idącej”.

⁶² Dzięki takim opisom wiadomo chociażby, że mieszkający samotnie na uroczyskach leśnych budziarze Skóra i Wrębiak wokół chałupy mieli swoje pola.

⁶³ APL, AOZ, IMK OZ, sygn. 1149. Np. według opisu „Krasne przy słupach granicznych od Biłgoraja, w którym Uroczyska Budziarzy Luchoscy, Wilkosy i Obszańscy”.

⁶⁴ APL, AOZ, IMK OZ, sygn. 1149.

⁶⁵ APL, AOZ, IMK OZ, sygn. 209.

⁶⁶ Rajca Cz. 1972, s. 207.

⁶⁷ Kubrak Z. 1988, s. 187.

Zarządzenia władz austriackich ogłoszone w 1782 r., nakazujące likwidację osad leśnych i większości maziarni, a także liczne zniszczenia poczynione przez osadników sprawiły, że kwestia uregulowania statusu budziarzy stawała się coraz bardziej nagląca. Stan ten nasilał się wraz ze zwiększającym się zapotrzebowaniem na surowiec drzewny, przerabiany pod koniec XVIII w. w trzech tartakach: w Borowcu, Tereszpolu oraz Zwierzyńcu (liczba tartaków znacznie wzrosła w pierwszej połowie XIX w.)⁶⁸. Wszystko to sprawiło, że w latach osiemdziesiątych XVIII w. z polecenia Rady Ekonomicznej zaczęły powstawać oddzielne spisy budziarzy, zawierające m.in. informacje o ich sprzężaju, powinnościach czynszowych i w robociznie, a także o położeniu ich osiadłości. Najbardziej interesujące są dwa dokumenty, tj. *Opisanie Budziarzy i Leśnych w Kluczach w Tarnogrodzkim będących tudzież i sprzężaj tychże...* z 1786 r. oraz *Rejestr wszystkich Budziarzy znajdujących się w Ujazdach Tarnogrodzkich i inwentarz ich z 1788 r.*⁶⁹ Warto wymienić także pozostałe spisy budziarzy znajdujące się w Archiwum Ordynacji Zamoyskiej, a obejmujące także inne tereny. Są to: *Galicja Wschodnia. Opisanie Budziarzy i ich powinności w Kluczach niżej wzmiankowanych na gruncie w r. 1790 uczynione* (krzeszowski, lipiński, solski, gorajski oraz janowski); *Inwentarz Budziarzy, Młynarzy, Kozaków i Leśnych w dobrach Polskich znajdujących się z 1790 r.* (solski, gorajski i janowski); *Osiadłość Budziarzy i Leśnych na Grontach Sznurowych mających swoje zabudowania z powinnościami onychże spisana w 1800 r.* (okolice Krzeszowa i Soli)⁷⁰.

W *Opisanu Budziarów...* z 1786 r. wymieniono 139 budziarzy oraz 52 leśnych zamieszkujących lasy i wsie w ujazdach tarnogrodzkich, tj. w lesie chmieleckim, w Tychcu, w Łodyżkach, w Krasnym, w Borowinie, w Łowisku i w Suszce. Obok imienia i nazwiska budziarza lub leśnego odnotowano ich inwentarz żywy, z uwzględnieniem liczby wołów, koni, krów, jałówek oraz owiec. W przeciwieństwie do innych inwentarzy spis ten w osobnej kolumnie zawiera też liczbę pni pszczelich posiadanych przez gospodarzy, zaś w innej — informacje o powinnościach budziarzy, wymieniając tych, którzy odrabiali tzw. „koleje budziarskie”, pańszczyznę bądź pełnili w tym czasie funkcje leśnych. Inwentarz z 1788 r. określa dodatkowo dzienny wymiar tych powinności (ryc. 7). Przy niektórych osobach w spisach podano także ich zajęcia, np. „majster gorzelni majdańskiej”, „pastuch/leśny”, gospodarz, który „nic nie robi”, wskazując dziesiętników leśnych i podleśniczych. Zamieszczone w *Opisanu budziarów* opisy geograficzne, zawierające przybliżoną lokalizację osiadłości, są pomocne w identyfikacji położenia osad budziarskich na badanym terenie (inne spisy niestety nie są tak dokładne). Ów tworzony przez leśniczego dokument głównie miał na celu udokumentowanie, czy budziarze są osiedleni w „szkodliwym”, czy w „nieszkodliwym” lesie, tj. czy ich osiedlenie się może poczynić szkody w drzewostanie ordynackim. Osadnicy mieszkający w niewielkich zaroślach, na skrajach lasów lub wśród pól, uznawani byli za żyjących w lesie „mało szkodliwym”. Tak potraktowano m.in. mieszkających nad rzeką Tanwią budziarzy Telekałów oraz Sumów niedaleko Zań, a także osiedla Ratajów oraz Kobla niedaleko Brodziaków. Osady opisane jako znajdujące się „w krzakach”, „między zaroślami” lub pośród pól raczej także można traktować jako „mało szkodliwe”. Budziarze, którzy mieszkali głębiej w borze Tychcu (dzisiaj okolice wsi Aleksandrów), czyli Niściur, Grabias, Żerebiec, Iwańczyki oraz Margole, mieli dookoła chat pola, łąki i ogrody (zob. ryc. 10). W *Opisanu budziarów...* leśniczy uznał, że mieszkają w lesie „szkodliwym”, zapewne ze względu na położenie tych osad w cennyh gospodarczo borach. Pozostałe spisane osady znajdowały się na skrajach lasów (ryc. 7).

Do badań nad osadnictwem budziarskim przydatne są też spisy budziarzy w inwentarzach i rewizjach Majdanu Książpolskiego z lat 1754–1808. Tego typu dokumentacja sporządzona

⁶⁸ Ajewski K. 2010, s. 429; Pawłowska-Wielgus A. 1971, s. 9.

⁶⁹ Dokumenty te znajdują się w jednej jednostce archiwalnej: APL, AOZ, sygn. 1711.

⁷⁰ APL, AOZ, sygn. 2643.

Dalsze Opisanie Budziarzów 4 Lesnych

Numer Budziarza	Imię i Nazwisko	Przebieg choroby	Przebieg				Leczenie
			1	2	3	4	
107	Jakub Bartosz	Do majdanu wsi		2			
108	Lymek Wojda	Do majdanu sobot.	2	4	4	6	11
109	Piotr Margol.		2	2	5		1
110	<i>Mauwoy Lesni</i>						
111	Mauch Mauccho	Dzięćnik	2	2	2		4
112	Jakub Mauccho	Lesni	2	2	5	4	20
113	Michał Mauccho		2	4	4		5
114	Lebek Mauccho		2	1	5		12
115	Piotr Lekar	Do majdanu sobot.	2	1	4		0
116	Michał Pułk				1	2	4
117	Antoni Grabias	Do majdanu sobot.	1	2	2		1
118	Michał Potocki	Do majdanu sobot.	4	1	4	4	10

Ryc. 7. Przykładowy fragment tabeli z *Opisania Budziarzów*
(źródło: APL, AOZ, sygn. 1711, fragment; fot. D. Róg)

Fig. 7. A sample chart from *The Description of Budziarze*
(source: APL, AOZ, catalogue no. 1711, fragment; photo by D. Róg)

była w Ordynacji Zamoyskiej według podobnego schematu, a informacje o rzemieślnikach, młynarzach i budziarzach zamieszczano po spisie poddanych mieszkających we wsiach i osadzonych na gruncie⁷¹. Inwentarz Majdanu Księżpolskiego z 1754 r. po raz pierwszy wymienia 12 „Budziarzy, którzy każdy z osoby swojej na rok dni dwadzieścia sześć do Folwarku Majdańskiego z czym każą odbywać powinni, to jest co drugi tydzień dzień jeden”. Jako integralną część spisu budziarzy dołączono również informację o maziarach Brodzia-kach, którzy oprócz zapłaty czynszu „w podróże na podwoły, gdzie tego potrzeba, wyjeżdżać powinni”⁷². Rewizja Majdanu Księżpolskiego z 1760 r. sporządzona w podobnej formie, uzupełniona kolejnymi nazwiskami budziarzy, zawiera dane o płaconych przez nich czynszach. Nazwiska nowych osadników opatrzone istotnymi dopiskami, np.: Tomek Margol „z nowiny za chałupą na wypalenisku”, Jakub Maciocha „dziesiętnik leśnych”, Ilko Potocki „w Smulsku”. Kolejne rewizje mają podobną formę⁷³. W inwentarzu z 1773 r. podzielono budziarzy na dwie grupy. W pierwszej uwzględniono gospodarzy osiadłych na terenie przyległym do Majdanu Księżpolskiego, ale wypełniających powinności na rzecz innych folwarków (łącznie było to 37 budziarzy). Budziarze z Margoli⁷⁴, dotychczas odrabiający pańszczyznę do Majdanu

⁷¹ O znaczeniu inwentarzy np. pisała Janina Leskiewiczowa (por.: Leskiewiczowa J. 1953).

⁷² APL, AOZ, sygn. 344, k. 16.

⁷³ APL, AOZ, sygn. 1389, k. 8. Nowi budziarze, którzy później mieli w lasach niewielkie osady, to m.in. Różańscy, Rataj i Fusiarscy.

⁷⁴ W spisie z 1773 r. widnieją: Jasiek Margol, Wawrzek Margol, Tomek Margol, Stach Margol i Józef Margol.

Księżpolskiego, zostali zapisani do Klucza Łukowskiego, z kolei kilku znad rzeki Tanew „robiło do Tarnogrodu”⁷⁵. W tej części spisu nie ma informacji o dniach roboczych bądź powinnościach czynszowych. Druga część rejestru zawiera nazwiska „Budziarzy Lasowych do Majdanu z sznurów pańszczyzną robiących”, a także wiadomości o pogłowiu bydła oraz rodzaju robocizny (ciągła bądź piesza).

Istotnym dopełnieniem spisów i inwentarzy budziarzy są wykazy pól sznurowych, w których znajdują się dopiski typu: „przy chałupie”, „przy osiadłości”, „przy budzie”, wzmianki o miejscu położenia osady, a nawet o pochodzeniu osadników. Wykazy z lat 1751–1808 są ułożone geograficznie⁷⁶. Wykazy pól sznurowych pozwalają określić czas założenia poszczególnych siedlisk (najczęściej samotna chałupa w lesie), ich ewolucji (zwiększenie arealu uprawianych łąk i pól, m.in. poprzez karczunek), rozbudowy (najczęściej rozrost osady poprzez stawianie chałup przez potomków założyciela).

Dużą pomocą w identyfikacji osad budziarskich są również metryki chrztów oraz ślubów znajdujące się w księgach metrykalnych parafii rzymskokatolickiej w Puszczy Solskiej, która obejmowała swym zasięgiem badane tereny⁷⁷. Metrykalia dają możliwość określenia stosunków własnościowych osad, zarówno w przypadku dziedziczenia przez potomków, jak i obejmowania ich poprzez powinowactwo, a także śledzenia rozwoju osiedli (pochodzenie osadników, rozrost, przekształcenia i likwidacja siedlisk). Zawierają także toponimy lasów, łąk, uroczysk, a także wsi i osad, występujące często przy imionach i nazwiskach chrzczonych dzieci, rodziców oraz rodziców chrzestnych. Szczegółowa kwerenda w większości przypadków umożliwia stworzenie prostych drzew genealogicznych dla poszczególnych osad budziarskich na przełomie XVIII i XIX w., począwszy od ich powstania aż do likwidacji, pozwalając lepiej zrozumieć istotę osadnictwa budziarskiego w Puszczy Solskiej.

IV. Identyfikacja osadnictwa budziarskiego

Ze światem budziarzy na terenie Puszczy Solskiej wiąże się bogata toponomastyka, którą odnajdujemy we wszystkich typach analizowanych tu źródeł. Nazwy miejscowe i geograficzne przechowywane są także w pamięci zbiorowej mieszkańców wsi o budziarskich korzeniach. Relacje ustne są istotnym dopełnieniem zasobu onomastycznego w mikroskali⁷⁸. Nazwy osad (najczęściej rodowe), a także lasów i ich części, uroczysk, łąk, bagien, pól i rzek w większości przypadków wystarczają, aby z powodzeniem identyfikować nawet najmniejsze osady budziarskie. Proces ten polega na odnalezieniu toponimu osady (lub innego obiektu topograficznego) w źródłach normatywnych, a następnie na analizie materiałów kartograficznych, w celu odszukania na mapie danej nazwy miejscowej. Metoda nie wyklucza działania odwrotnego — weryfikacji oznaczonej na mapie toponimem osady leśnej w spisach i inwentarzach, w których odnajdziemy bądź jej nazwę, bądź też przybliżone położenie oraz nazwiska mieszkańców. Lokalizacje niektórych toponimów można uzyskać także metodą retrogresji, korzystając z późniejszych źródeł kartograficznych, które zawierają więcej nazw terenowych, m.in. mapy i plany wsi oraz kluczy, plan zbiorowy dóbr Ordynacji Zamojskiej z przełomu XIX i XX w.⁷⁹ lub choćby mapy WIG z 1938 r., zawierające wiele nazw miejscowych. Dzięki temu udało się ustalić lokalizacje kilku osad: Goz-

⁷⁵ APL, AOZ, sygn. 347, k. 9.

⁷⁶ Postępujące osadnictwo budziarskie sprawiało, że rewizje stawały się coraz obszerniejsze i zawierały większy zasób nazw geograficznych, które służyły przede wszystkim określeniu miejsca osiadłości i uprawy gruntów.

⁷⁷ Zachowały się księgi metrykalne ślubów i urodzeń z XVIII i XIX w. (APP pw. MM).

⁷⁸ Relacje ustne ze zbiorów Dominika Roga, m.in.: Klementyna Brodziak z Brodziaków, Justyna Róg z Brodziaków, Wiktoria Rymarz z Korczowa, Marianna Adamek z Korczowa.

⁷⁹ APZ, Plan zbiorowy.

du i Koziego Borku (pomiędzy Lipowcem a Majdanem Księżpolskim), Skurowej Starzyzny (w lasach za Brodziakami), Żaszkowa i Trzciny (pod Smólskiem Dużym) itd. (por. ryc. 8).

Bazę toponimów można rozszerzyć także na podstawie innych przekazów, np. legend do map. W opisanu lasów należących do ujazdów tarnogrodzkich sprecyzowano granice obrębów leśnych: Tyheć, Lipowiec, Łodyszki Wielkie, Łodyszki Małe, Łowisko, Krasne, Borowina, Borki, Zamesze i Szuszka, oraz wskazano zamieszkujących je budziarzy. Komentarze tekstowe do Mapy Miega i dokument *Opisanie lasów Galicji Wschodniej* z 1808 r.⁸⁰, zawierają też nazwy dzielnic leśnych. Wiele określił wraz z charakterystyką pól, łąk, osiadłości i uroczysk leśnych przytacza dokument *Konsygnacja Budziarzy w udziale 3cim Dóbr Państwa Ordynacji znajdującej się roku 1804 spisana*, w tym mikrotoponimy z okolic Lipowca, Łukowej i Aleksandrowa⁸¹. Z kolei w *Opisaniu Granicznym Wsi* z 1788 r. wymieniono, niespotykane gdzie indziej, nazwy miejscowe przy granicach wsi⁸².

Części nazw miejscowych dostarczają również współczesne opracowania, jak choćby *Urzędowe nazwy miejscowości i obiektów fizjograficznych w Polsce*⁸³. Odnotowano tam, ułożone według gromad i wsi, informacje onomastyczne o częściach osiedli, a także o przylegających do nich lasach, polach i rzekach. Niestety dokument ten nie określa lokalizacji nazw. Dlatego też jego istotnym dopełnieniem jest Państwowy Rejestr Nazw Geograficznych (PRNG), udostępniany przez krajowy serwis „Geoportal”⁸⁴. Odnalezione tam nazwy są następnie konfrontowane ze źródłami pisanyymi z epoki.

Za pomocą nazw miejscowych można identyfikować dobrze udokumentowane i istniejące do dziś osady, takie jak Brodziaki i Margole, które zachowały typowy dla siedlisk budziarzy rozproszony układ przestrzenny⁸⁵. Toponomastyka przechowana w pamięci mieszkańców i w nazwach geograficznych pozwala również lokalizować niektóre z nieistniejących już jednostek osadniczych, np. leżące na wschód od Brodziaków osiedle Skórów. Założycielem osady Skórów był Tomek Skura, który w latach pięćdziesiątych XVIII w. zaczął wyrabiać nowiny na łąkę przy osiedlisku⁸⁶. Osiedle rozwijało się i na początku XIX w. liczyło kilka chałup zamieszkałych przez Skórów⁸⁷. Mapa Ordynacji Zamojskiej z przełomu XIX i XX w. odnotowuje tam nazwę Skurowa Starzyzna, a miejsce to do dzisiaj zwane jest Starzyzną (ryc. 8). Na współczesnych mapach, ukazujących lokalizację toponimów zebranych w wywiadach wśród mieszkańców Brodziaków, przy tej dawnej osadzie budziarskiej zarejestrowano nazwy „Pod Chałupką” i „Starzyzna”⁸⁸ (ryc. 8 i 9).

Dla rozpoznania niektórych osad ważne są też dane o własności, wielkości oraz liczbie i tożsamości mieszkańców. Pozwalają one niejednokrotnie przypisać osiedle zarejestrowane, lecz nienazwane, do jednostki osadniczej opisanej i określonej toponimem w innych źródłach, lub potwierdzić odrębność powtarzających się nazw miejscowych. Ważną wskazówką dla

⁸⁰ APL, AOZ, sygn. 3516.

⁸¹ APL, AOZ, sygn. 3687, k. 15

⁸² APL, AOZ, sygn. 1124, k. 10–12.

⁸³ W badaniach korzystałem z: Nazwy. 1967, numer obejmujący dawny powiat biłgorajski. Dokument znajduje się w Instytucie Języka Polskiego PAN w Krakowie, w zasobach Pracowni Onomastyki. Za udostępnienie fotokopii dziękuję dr. Pawłowi Swobodzie. Więcej o opracowaniu: Babik Z. 2019.

⁸⁴ https://mapy.geoportal.gov.pl/imap/Imgp_2.html?gpmmap=gp0 (dostęp: 25.05.2021).

⁸⁵ Brodziaki oraz Margole w źródłach pisanych odnotowano po raz pierwszy jako osady przemysłowe (maziarnia) w pierwszej połowie XVIII w, o czym w inwentarzu Księżpola z 1743 r., APL, AOZ, sygn. 664, k. 10.

⁸⁶ APL, AOZ sygn. 1538, k. 18v.

⁸⁷ W osadzie przebywał Mikołaj Stworzyński, archiwista Ordynacji Zamojskiej, który zanotował relację jednego z jej mieszkańców: „z tych Skurów jeden pamięta, że koło jego chałupy przechodziło wojsko Konfederackie”, BN, BOZ, rps 1815, k. 85v.

⁸⁸ Wystawa regionalna „Dzieje Brodziaków i Edwardowa”, oprac. D. Róg. Materiały z badań terenowych znajdujących się w archiwum Gminnego Ośrodka Kultury w Biłgoraju.

Ryc. 8. Osada Skórow: u góry — osada z otaczającymi ją polami oznaczona na mapie lasów tereszpolskich z 1787 r. (źródło: APL, AOO, IMK OZ, sygn. 1149, lasy tereszpolskie, fragment); w środku — lokalizacja zanikłej osady na mapie Ordynacji Zamojskiej z przełomu XIX i XX w. opisana jako „Skurowa Starzyzna” (źródło: APZ, AHOZ poz. 1); u dołu — fragment materiałów z wystawy edukacyjnej „Dzieje Brodziaków i Edwardowa” z oznaczeniem nazw terenowych „Starzyzna” oraz „Pod Chalupką”, odnoszących się do okolicy zaginionej osady budziarzy Skórow

Fig. 8. The settlement of the Skóra family: top — the settlement with surrounding fields on the map of Tereszpole from 1787 (source: APL, AOO, IMK OZ, catalogue no. 1149, Tereszpole forest, fragment); centre — the location of the extinct settlement on the map of the Zamoyski Estate from the turn of the 20th c., described as “Skurowa Starzyzna” (source: APZ, AHOZ item 1); bottom — material from the educational exhibition “the history of Brodziaki and Edwardów”, with toponyms “Starzyzna” and “Pod Chalupką”, referring to the area of the extinct settlement of the Skóra family

Ryc. 9. U góry — osada Wilkosy na mapie rewiru tarnogrodzkiego z 1787 r., z oznaczoną łąką Wilkosówką i osadą budziarszą Fusiarsza (źródło: APL, AOZ, IMK OZ, sygn. 1149, lasy tereszpolskie, fragment); u dołu — nieopisana osada między Kmieciami i Szcząchorami, oznaczona na *Planie Majdanu Księżpolskiego* z 1823 r. (źródło: APL, AOZ, IMK OZ, sygn. 209)

Fig. 9. Top — the settlement Wilkosy on the map of the Tarnogród district from 1787, with the pasture “Wilkosówka” and the dwelling of Fusiarsz marked (source: APL, AOZ, IMK OZ, catalogue no. 1149, Tereszpol forest, fragment); bottom — an unnamed settlement between Kmiecie and Szcząchory, marked on the *Plan of Majdan Księżpolski* from 1823 (source: APL, AOZ, IMK OZ, catalogue no. 209)

identyfikacji i lokalizacji osad stanowi też sama struktura i układ informacji źródłowych, które tworzone były według klucza topograficznego. Na przykład na przywoływanych mapach zaznaczono dwie osady o toponimie Luchowscy, obie leżące w okolicy Brodziaków, nad rzeką Ładą, oddzielone od siebie strumykiem i łąkami⁸⁹. W *Opisaniu budziarów...* przy nazwiskach Wawrzka Różańskiego, Antka i Sobka Luchowskich odnotowano: „ci pod lasem mieszkają”, natomiast wykazując Andrzeja, Wawrzka i Szymka Luchowskich dopisano: „niedaleko Brodziaków mieszkają”⁹⁰. Dzięki tym informacjom pierwszy z toponimów można było powiązać z siedliskiem nad rzeką Ładą, na skraju lasu Krasne (nazywamy je dla odróżnienia „Luchowscy/Różański”), zaś drugi lokalizować w okolicy Brodziaków („Luchowscy”). W *Opisaniu budziarów...* wymieniono też Michała Wilkosa oraz Sobkową Wilkosową, którzy „pod lasem osobno mieszkają”. Zarówno w tym dokumencie, jak i na mapie Parthéesa wzmiankowano też innych budziarzy o tym samym nazwisku, osiadłych w okolicznych lasach. W tej sytuacji lokalizację zagród tych dwóch osób umożliwia toponim „Wilkos”/„Wilkosz” umieszczony na mapie obok jednej lub dwóch chałup leżących nad rzeką Czarną Ładą⁹¹, w zestawieniu z wiadomością zawartą w jednym z inwentarzy, że Michał Wilkos oraz Sobkowa Wilkoska zamieszkiwali nad Ładą, niedaleko Luchowskich⁹². Mieszkańcy Korczowa do dzisiaj używają nazwy „Wilkosówka” na określenie łąk nad tą rzeką w lesie Krasne⁹³ (ryc. 10).

⁸⁹ Por.: APL, AOZ, IMK OZ, sygn. 1149 (rejon tarnogrodzki); Janeczek. 2015, sek. 162; APL, AOZ, IMK OZ, sygn. 209.

⁹⁰ APL, AOZ, sygn. 1711, k. 3v.

⁹¹ Na Mapie Majdanu Księżpolskiego z 1823 r. już tylko miniaturka jednej chałupy, APL, AOZ, IMK OZ, sygn. 209.

⁹² APL, AOZ, sygn. 350, k. 32.

⁹³ Podobnie bogato zasobne w nazwy miejscowe są okolice zaginionej osady leśnych Maciochów. Identyfikacja i lokalizacja tejże osady leśnych jest również potwierdzona poprzez nazwy miejscowe, używane przez okolicznych mieszkańców. Pobliskie łąki i ugory, które kiedyś były polami, nazywane są „Zamaciochy” lub „Podmaciochy”, a w pobliżu przebiega graniczna linia leśna, nazywana do dzisiaj „Macioszańska linia”.

Ryc. 10. Osady Margola i Iwańczyków w głębi lasów Tychech w Puszczy Solskiej. Mapa lasów tarnogrodzkich z 1787 r. (źródło: APL, AOZ, IMK OZ, sygn. 1149, lasy tarnogrodzkie, fragment)

Fig. 10. The settlements of Margol and the Iwańczyk family in the Tychech woods in the Solska Forest. A map of Tarnogród forest from 1787 (source: APL, AOZ, IMK OZ, catalogue no. 1149, Tarnogród forest, fragment)

Sporządzenie listy wszystkich nazw miejscowych jest istotne zwłaszcza w przypadku, gdy na mapach oznaczono zabudowania bez toponimu. W lesie pod Brodziakami naniesiono dwa oddalone od siebie skupiska budynków⁹⁴ (ryc. 11, góra). Z *Opisania Budziarłów...* wiadomo, że Michał Rataj, Franek Rataj oraz Oleszko Kobel „pod lasem i pod łąkami [...] niedaleko Brodziaków mieszkają”. Ponieważ w źródłach nie wspomniano o innych budziarzach o nazwisku Rataj, należące do nich zabudowania można lokalizować w lesie nazywanym „Ratajówki”⁹⁵. Przyporządkowanie osadników do poszczególnych enklaw umożliwiły zaś badania terenowe oraz wywiady z obecnymi mieszkańcami, dzięki którym wiadomo, że południowo-wschodnia część lasu określana jest jako „Koblówka”⁹⁶. Leżące bardziej na wschód skupisko uznano więc za zabudowania Oleszka Kobla, a chałupy znajdujące się na drugim krańcu lasu, za domy Ratajów, stanowiące zapewne osobną osadę budziarską⁹⁷.

Na podstawie struktury i układu informacji zidentyfikowano nieopisaną chałupę zaznaczoną na mapach nad rzeką Czarną Ładą, pomiędzy wcześniej już rozpoznanymi osadami Wilkosy oraz Luchowscy (ryc. 9, góra). Jej właściciel, Wojciech Fusiarz, został bowiem wymieniony w *Opisaniu Budziarłów...* w oddzielnej sekcji, między Wilkosami a Luchowskimi, jako mieszkający „pod lasem”⁹⁸. Podobną metodę zastosowano w przypadku pojedynczej zagrody zaznaczonej na mapach pomiędzy osadami Kmiecie i Szcząchorzy (ryc. 9, dół), co pozwoliło zawę-

⁹⁴ Dwa znajdują się w skupisku na północno-zachodnim krańcu lasu, a pojedyncze na południowo-wschodnim krańcu, APL, AOZ, IMK OZ, sygn. 1149 (rejon tarnogrodzki); Janeczek. 2015, sek. 162; APL, AOZ, IMK OZ, sygn. 209.

⁹⁵ Nazwy. 1967, s. 34. Nazwa ta występuje w gromadzie Nowy Majdan, w miejscowości Smólsko Duże, choć geograficznie las leży tuż obok wsi Smólsko Małe.

⁹⁶ Relacja ustna Klementyny Brodziak z Brodziaków.

⁹⁷ Potwierdzają to także wzmianki źródłowe, lokalizujące osiedlisko Ratajów nad Średniakiem i pod Chorosnym, APL, AOZ, sygn. 349, 15v.

⁹⁸ APL, AOZ, sygn. 1711, k. 3v.

Ryc. 11. U góry — osady zidentyfikowane w lesie Ratajówki pod Brodziakami na *Planie Majdanu Księżpolskiego* z 1823 r. (źródło: APL, AOZ, IMK OZ, sygn. 209); u dołu — na mapie lasów z 1787 r. osady oznaczone kolorem czerwonym, które zidentyfikowano w okolicach Smółska (źródło: APL, AOZ, IMK OZ, sygn. 1149, lasy tarnogrodzkie, fragment)

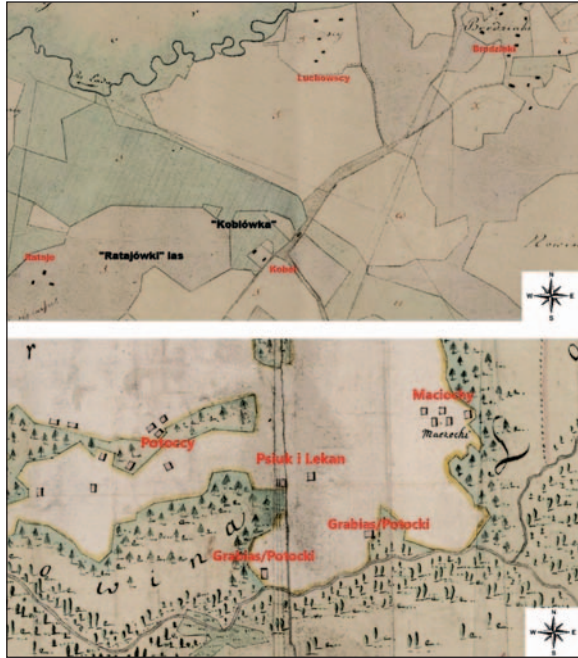

Fig. 11. Top — settlements identified in the Ratajówki forest near Brodziaki on the *Plan of Majdan Księżpolski* from 1823 (source: APL, AOZ, IMK OZ, catalogue no. 209); bottom — settlements identified near Smółsko marked in red on a 1787 forest map (source: APL, AOZ, IMK OZ, catalogue no. 1149, Tarnogród forest, fragment)

zić grupę jej potencjalnych właścicieli do kilku budziarzy zarejestrowanych po mieszkańcach Kmieciów (lecz w tej samej sekcji)⁹⁹.

Mapa lasów z 1787 r. ukazuje skupisko 14 niepodpisanych zabudowań leżących na zachód od osady Maciochy, w okolicach boru Łowisko oraz Tyheć, na skraju lasu Borowina, nieopodal dzisiejszych wsi Smółsko Duże i Małe (ryc. 11, dół). Podobną liczbę mieszkających w tej okolicy budziarzy wymieniono w *Opisaniu Budziarów...*, nadmieniając, że „Ci wszyscy między swojemi polami niedaleko jeden od drugiego między krzakami niedaleko od Lasu mieszkają”¹⁰⁰. Mapa z 1823 r. pozwoliła zidentyfikować część z tych zabudowań jako prężnie rozwijającą się na przełomie XVIII i XIX w. osadę Potoccy¹⁰¹, a dzięki opisom geograficznym i układowi źródła można podjąć próbę szczegółowego przyporządkowania siedlisk Lekana, Psiuka oraz Grabiasa i Michała Potockiego wymienionych po osadzie Maciochy. Budziarze Lekan oraz Psiuk, którzy „między swojemi polami niedaleko od lasu mieszkają”, zostali wyodrębnieni w oddzielnej sekcji. Jak wynika z analiza mapy, można im przypisać dwie znajdujące się obok siebie zagrody położone najbliżej Maciochów. Antek Grabias, który „pod lasem mieszka”, oraz Michał Potocki (notowany także w wyodrębnionej sekcji) prawdopodobnie zamieszkiwali dwie samotne chałupy oznaczone na mapie na skraju lasu Tyheć¹⁰² (ryc. 11).

Ze względu na brak toponimów na mapach oraz wystarczających danych w źródłach pisanych nie można obecnie zidentyfikować znacznej części pojedynczych zabudowań rozproszonych ówczesnie wśród krzaków i zarośli. Wiele takich siedlisk obrazuje mapa z 1823 r. na zachód oraz południe od Majdanu Księżpolskiego (ryc. 12).

⁹⁹ APL, AOZ, sygn. 1711, k. 4v. Jeden z wymienionych: Bartek Skubisz, Maciek Kruk, Sobek Smutek, Krzych Domaracki, Maciej Kapuśniak.

¹⁰⁰ APL, AOZ, sygn. 1711, k. 4.

¹⁰¹ APL, AOZ, IMK OZ, sygn. 209.

¹⁰² APL, AOZ, sygn. 1711, k. 4.

Ryc. 12. Niezidentyfikowane dotąd zabudowania budziarzy na południe od Majdanu Książpolskiego, oznaczone kwadratem na *Planie wsi Majdanu Książpolskiego* z 1823 r. (źródło: APL, AOZ, IMK OZ, sygn. 209)

Fig. 12. Unidentified settlements to the south of Majdan Książpolski, marked with a square in the *Plan of Majdan Książpolski* from 1823 (source: APL, AOZ, IMK OZ, catalogue no. 209)

Wstępne badania terenowe przeprowadzono w miejscach wytypowanych na podstawie analizy przedstawionego powyżej materiału źródłowego, przy użyciu narzędzi georeferencyjnych (QGIS), koncentrując się na obszarach, które w późniejszym czasie nie były intensywnie użytkowane rolniczo bądź przemysłowo. Były to m.in. obszar lasów: Krasne (osady Wilkosy, Fusiarcz, Luchowscy), Chorosne (Kukielka), Ratajówka (Kobel, Rataje) oraz tzw. Rakowa w lasach terespolskich (osada Skórów).

W miejscach, gdzie zlokalizowane były omawiane osady, stwierdzono nierówności terenu w postaci wklęsłych lejów o niewielkiej głębokości i kształcie zbliżonym do prostokąta (długość boków po ok. kilkanaście metrów), które mogą być pozostałościami po zabudowaniach. W ich okolicy zarejestrowano także relikty sadów, najczęściej nadal rosnących śliw, gruszek i jabłoni, m.in. na łące Wilkosówce, w lasach Ratajówki oraz Krasne (ryc. 13). Stosując metodę badań stanu zachowania dawnych krajobrazów wiejskich (na przykładzie Bieszczad), zwracano uwagę na roślinność synantropijną, czyli określone formy roślinności. I tak np. pokrzywa zwyczajna rosła w okolicy osad istniejących do połowy XIX w.¹⁰³ (ryc. 13).

V. Podsumowanie

Badania nad osadnictwem budziarskim, ze względu na problematyczne kwestie odrębności i trwałości osadniczej, wiążą się z wieloma trudnościami. Kluczowe kryterium nazewnictwa, wobec braku w źródłach toponimów niektórych siedlisk, lub powtarzanie się nazw jednostek osadniczych na niewielkim terenie, nie zawsze jest wystarczające i wymaga zastosowania innych metod identyfikacyjnych. Wyróżnianie poszczególnych osad utrudnia też charakter dawnej zabudowy budziarzy i leśnych — liczne, rozproszone zabudowania w obrębie niewielkich

¹⁰³ Wolski J. m.in. na terenie osad Rataje, Wilkosy oraz Luchowscy.

Ryc. 13. Dokumentacja fotograficzna ze wstępnych badań terenowych w okolicach zaginionych osad budziarskich w lesie Krasne oraz Ratajówka: a — drzewa owocowe w okolicy osady Wilkosy; b — zagłębienie w miejscu osady Ratajów; c — łąka nad rzeką Ładą, gdzie dawniej pola miał budziarz Fusiarcz; d — miejsce zaginionej osady Skórów zwane do dzisiaj „Starzyzna” oraz „Pod Chałupką” (fot. D. Róg)

Fig. 13. The photographic documentation of initial field research near the extinct settlements in the forests Krasne and Ratajówka: a — fruit trees near the settlement Wilkosy; b — a hollow in the area of the Rataj family settlement; c — the meadow on the river Łada, where Fusiarcz's fields used to be; d — the area of the extinct settlement of the Skóra family, called “Starzyzna” and “Pod Chałupką” until now (photo by D. Róg)

części lasów, poza tym zmiany nazewnictwa miejscowego następujące wraz ze zmianami właścicieli, a także mobilność budziarzy — przenoszenie się w nowe miejsca i zbiegostwo do większych wsi. Z tego względu posiłkowano się opisami geograficznymi, analizą struktury źródeł pisanych, danymi własnościowymi i genealogicznymi zaczerpniętymi z inwentarzy, rewizji i ksiąg metrykalnych.

Odnotowano pewną hierarchizację osad budziarzy i leśnych, uwidaczniającą się w liczbie wzmianek, posiadaniu ustalonego toponimu (na mapach i w inwentarzach), trwałości nazwy i stałości zasiedlenia, a także stopnia rozwoju i majętności osiedla. Z reguły bardziej poważane przez władze ordynackie były osady starsze, mające często rodowód związany z rzemiosłem leśnym (najczęściej w postaci maziarni), które później odznaczały się największą trwałością. Wydzielone toponimy miały również osady leśnych, których mieszkańcy zajmowali wyższą pozycję niż inni budziarze.

Pomimo wymienionych problemów badania nad osadnictwem budziarskim przynoszą istotne wnioski dotyczące krajobrazu osadniczego, organizacji dóbr ordynackich, stosunków społecznych oraz stratyfikacji społecznej ludności. Konieczne jest objęcie nimi pozostałych obszarów Puszczy Solskiej, jak również rozszerzenie zestawu pytań badawczych.

Podziękowania

Za wszelkie liczne rady i podpowiedzi w przygotowaniu niniejszego tekstu dziękuję prof. Bogumiłowi Szademu oraz dr. Tomaszowi Związkowi.

Adres Autora:

mgr Dominik Michał Róg

Wydział Nauk Humanistycznych

Katolicki Uniwersytet Lubelski im. Jana Pawła II

Al. Raławickie 14

20-950 Lublin

domo.rog@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0003-3689-2568>

BIBLIOGRAFIA

Źródła archiwalne

- AGAD [Archiwum Główne Akt Dawnych], AZ [Archiwum Zamojskich], sygn. 2491 (artykuł nieznanego autora do czasopisma „Izbis Polska”).
- AGAD [Archiwum Główne Akt Dawnych], KRSW [Komisja Rządowa Spraw Wewnętrznych], sygn. 7261, „Akta ogólne ryczące się rumowników po lasach mieszkających, 1819 r.”.
- APL [Archiwum Państwowe w Lublinie], AOZ [Archiwum Ordynacji Zamojskiej ze Zwierzyńca], sygn. 3536, „Różne korespondencje dotyczące się lasów i łowiectwa, 1806”.
- APL [Archiwum Państwowe w Lublinie], AOZ [Archiwum Ordynacji Zamojskiej ze Zwierzyńca], sygn. 3516, „Raport czyli opisanie lasów w Dobrach Galicji Wschodniej IW Hrabi Ordynata, przy objeździe w miesiącu sierpniu 1808 r.”.
- APL [Archiwum Państwowe w Lublinie], AOZ [Archiwum Ordynacji Zamojskiej ze Zwierzyńca], sygn. 1538, „Rewizja Klucza Zwierzynieckiego, lata 1702–1793”.
- APL [Archiwum Państwowe w Lublinie], AOZ [Archiwum Ordynacji Zamojskiej ze Zwierzyńca], sygn. 343, 344, 347, 349, 352, 668, 2564, „Inwentarze Majdanu Księżpolskiego z lat 1752, 1754, 1773, 1789, 1791, 1797, 1805”.
- APL [Archiwum Państwowe w Lublinie], AOZ [Archiwum Ordynacji Zamojskiej ze Zwierzyńca], sygn. 1377, 1380, 1383, 1389, 1391–1392, 1395–1396, „Rewizje Majdanu Księżpolskiego z lat 1757, 1760, 1763, 1769/1775, 1777, 1781, 1786”.
- APL [Archiwum Państwowe w Lublinie], AOZ [Archiwum Ordynacji Zamojskiej ze Zwierzyńca], sygn. 1124, „Graniczne opisanie wsi Majdanu Księżpolskiego do Państwa Ordynacji Zamojskiej Dóbr Jaśnie Wielmożnego Andrzeja Hrabiego Zamoyskiego należącej w Cyrkule Zamoyskim będącej dnia roku 1788”.
- APL [Archiwum Państwowe w Lublinie], AOZ [Archiwum Ordynacji Zamojskiej ze Zwierzyńca], sygn. 1711, „Opisanie Budziarzów i Leśnych w Kluczu Tarnogrodzkim będących tudzież i Sprzężaj tychże...”.
- APL [Archiwum Państwowe w Lublinie], AOZ [Archiwum Ordynacji Zamojskiej ze Zwierzyńca], sygn. 2643, „Inwentarz budziarzy w różnych osiadłych miejscach”.
- APL [Archiwum Państwowe w Lublinie], AOZ [Archiwum Ordynacji Zamojskiej ze Zwierzyńca], sygn. 1717, „Księga sprawiedliwości klucza tarnogrodzkiego z lat 1768–1772”.

- APL [Archiwum Państwowe w Lublinie], AOZ [Archiwum Ordynacji Zamojskiej ze Zwierzyńca], sygn. 1687, „Papiery ekonomiczne z 1784 r.”.
- APL [Archiwum Państwowe w Lublinie], AOZ [Archiwum Ordynacji Zamojskiej ze Zwierzyńca], sygn. 2571, „Inwentarz powinności budziarskich do folwarku Momoty odbywanych”.
- APL [Archiwum Państwowe w Lublinie], AOZ [Archiwum Ordynacji Zamojskiej ze Zwierzyńca], sygn. 1676, „Księga suplik i rezolucji 1770–1774”.
- APL [Archiwum Państwowe w Lublinie], AOZ [Archiwum Ordynacji Zamojskiej ze Zwierzyńca], sygn. 1718, „Księga sprawiedliwości klucza tarnogrodzkiego z 1785 r.”.
- APL [Archiwum Państwowe w Lublinie], AOZ [Archiwum Ordynacji Zamojskiej ze Zwierzyńca], sygn. 3690, „Konsygnacja miast, wsiów i osad budziarzy oraz liczba gospodarzy w dobrach zachodniej Galicji”.
- APL [Archiwum Państwowe w Lublinie], AOZ [Archiwum Ordynacji Zamojskiej ze Zwierzyńca], sygn. 1719, „Księga sprawiedliwości klucza szczebrzeskiego z 1768 r.”.
- APL [Archiwum Państwowe w Lublinie], AOZ [Archiwum Ordynacji Zamojskiej ze Zwierzyńca], sygn. 3687, „Tabelle Rapporta, Konsygnacje różne od roku 1803 do 1809”.
- APL [Archiwum Państwowe w Lublinie], AOZ [Archiwum Ordynacji Zamojskiej ze Zwierzyńca], sygn. 1732, „Wiadomości rewirów lasowych w udziałach I-m i III-cim dóbr Ordynacji jako też leśniczych i leśnych dozorujących tychże”.
- APL [Archiwum Państwowe w Lublinie], AOZ [Archiwum Ordynacji Zamojskiej ze Zwierzyńca], sygn. 3699, „Wykaz dymów, ludności, zaprzężaju, wysiewów i zbioru siana w roku 1814, powiat tarnogrodzki, gmina Księżpol”.
- APL [Archiwum Państwowe w Lublinie], AOZ [Archiwum Ordynacji Zamojskiej ze Zwierzyńca], IMK OZ [Inwentarz Materiałów Kartograficznych Archiwum Ordynacji Zamojskiej], sygn. 1149, „Atlas lasów Ordynacji Zamojskiej”, 1:14 400, 1:28 800, (*Mappe Deren Herrschaftlich Ordinatischen Tarnogroder Waldungen [Mapa Ujazdów Tarnogrodzkich w Ordynacji Zamojskiej]; [Mapa lasów tereszpolskich]*, 1787); „Tłumaczenie Mappów do ujazdów Tarnogrodzkich należących tak Lasów jako różnych Zarośli Stawów i niedostępnych parowów przez geometrów wymierzonych z wyrażeniem uroczysk dla wiadomości spisane”.
- APL [Archiwum Państwowe w Lublinie], AOZ [Archiwum Ordynacji Zamojskiej ze Zwierzyńca], IMK OZ [Inwentarz Materiałów Kartograficznych Archiwum Ordynacji Zamojskiej], sygn. 209, „Plan Wsi Majdanu Księżpolskiego w Ordynacji Zamojskiej położony w roku 1823 urządzony”.
- APL [Archiwum Państwowe w Lublinie], AOZ [Archiwum Ordynacji Zamojskiej ze Zwierzyńca], IMK OZ [Inwentarz Materiałów Kartograficznych Archiwum Ordynacji Zamojskiej], sygn. 1150, Państwo Ordynacji Zamojskiej, rewir ciosmański, oddział I, 1822 r.
- APP pw. MM [Archiwum Parafialne Parafii p.w. św. Marii Magdaleny], KUM [Księga urodzeń i małżeństw] t. III: (1722–1744), t. IV: (1746–1761), KS [Księga ślubów z lat 1761–1777].
- APZ [Archiwum Państwowe w Zamościu], AHOZ [Akta hipoteczne Ordynacji Zamojskiej i dóbr wydzielonych z Ordynacji], spis zdawczo-odbiorczy z 1992 r., poz. 1. „Plan zbiorowy dóbr Ordynacji Zamojskiej położonej w guberni lubelskiej powiatach zamojskim, biłgorajskim, janowskim, tomaszowskim, w części krasnostawskiej i hrubieszowskim, z pomiarów dopełnionych od roku 1875 do 1906 przez geometrów Ł. Doranta, K. Skórzewskiego, K. Pożerskiego”, 1:40 000, 1906, <http://zamosc.ap.gov.pl/index.php/2-uncategorised/57-mapa-ordynacji-zamojskiej> (dostęp 13.10.2020).
- BN [Biblioteka Narodowa w Warszawie], BOZ [Biblioteka Ordynacji Zamojskiej], rps 1815, „Opisanie statystyczno-historyczne dóbr Ordynacji Zamojskiej przez Mikołaja Stworzyńskiego archiwistę 1834 r.”.

Źródła i opracowania publikowane

- Ajewski Konrad. 2010. *Stanisława Kostki Zamojskiego życie i działalność 1775–1856*, Warszawa.
- Babik Zbigniew. 2019. *Tzw. Akcja UN-owska (1954?–1970?) — projekt, przebieg, efekty, próba oceny*, „Onomastica”, t. 63, s. 291–313.

- Bender Ryszard. 1995. *Reforma czynszowa w Ordynacji Zamoyskiej 1833–1864*, Dzieje Lubelszczyzny, t. 8, Lublin.
- Bukowski Waldemar, Dybaś Bogusław, Noga Zdzisław. 2016. *Galicja na józefińskiej mapie topograficznej 1779–1783*, t. 6, Część A i B.
- Buraczyński Jan. 2008. *Roztocze — Dzieje Osadnictwa*, Lublin.
- Chlebowski Bronisław. 1919. *Zamość, Ordynacja Zamoyskich i powiat zamojski, Książnica Zamojska*, t. 5, Zamość.
- Encyklopedia. 1981. *Encyklopedia Historii Gospodarczej Polski do 1945 r.*, [t.]: O–Ż, red. M. Kamler, Warszawa.
- Faluszczak Franciszek P. 2019. *Podstawy geografii i kartografii historycznej*, Rzeszów.
- Heymanowski Kazimierz. 1969. *Budnicy i „holendrzy” w dziejach gospodarstwa leśnego na Mazowszu*, „Sylwan”, t. 113, nr 5, s. 21–40.
- Janeczek Andrzej, Dybaś Bogusław. 2015. *Mapa józefińska Galicji (1779–1783). Wstęp edytorski*, [w:] *Galicja na józefińskiej mapie topograficznej 1779–1783*, t. 8, Warszawa, s. 31–51.
- Janeczek Andrzej. 2015. *Galicja na józefińskiej mapie topograficznej 1779–1783*, t. 8, cz. A i B, Warszawa.
- Jeż-Jarecki Władysław. 1963/1964. *Drewno w kulturze mieszkańców dorzecza Tanwi*, „Zeszyty Państwowego Muzeum Etnograficznego w Warszawie”, t. 4/5, s. 84–97.
- Karta. b.d. *Topograficzna Karta Królestwa Polskiego*, [ok. 1863], wyd. 4, <http://bg.uwb.edu.pl/TKKP/> (dostęp 28.06.2021).
- Kozłowski Wiktor. 1846. *Słownik leśny, bartny, bursztyniarski i orylski*, z. 1–2, Warszawa.
- Kubrak Zbigniew. 1988. *Smolarstwo w Puszczy Solskiej w okresie gospodarki folwarczno-pańszczyźnianej (XV–XIX w.)*, „Rocznik Przemyski”, t. 24, s. 181–194.
- Kubrak Zbigniew. 2006. *Palenie popiołów i wyrob potażu w Puszczy Solskiej od połowy XVI do początku XIX w.*, „Res Historica”, t. 23, s. 35–47.
- Kubrak Zbigniew. 2010. *Wpływ osadnictwa i przemysłu leśnego na proces wylesienia i przemiany drzewostanu w Puszczy Solskiej (XVI–XVIII w.)*, [w:] *Wierny swemu dziedzictwu. Księga jubileuszowa dedykowana profesorowi Józefowi Półwiartkowi*, red. S. Nabywaniec i in., Rzeszów, s. 175–189.
- Kurowska Barbara. 2007. *Biszczka i okolice w dziejach Zaborszczyzny*, Biszczka.
- Leskiewiczowa Janina. 1953. *Znaczenie inwentarzy dóbr ziemskich dla badań historii wsi w Polsce w XVIII w.*, „Kwartalnik Historyczny”, t. LX, nr 4, s. 363–377.
- Nazwy. 1967. *Urzędowe nazwy miejscowości i obiektów fizjograficznych*, nr 106: Powiat biłgorajski, województwo lubelskie [opracowanie Komisji Ustalania Nazw Miejscowości i Obiektów Fizjograficznych powielone przez Urząd Rady Ministrów do użytku służbowego], Warszawa.
- Niedźwiedz Józef. 2003. *Leksykon historyczny miejscowości dawnego województwa zamojskiego*, Zamość.
- Orłowski Ryszard. 1956. *Z dziejów handlu splaynego w Ordynacji Zamoyskiej w końcu XVIII w.*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio F, Nauki Filozoficzne i Humanistyczne”, t. 11, s. 81–100.
- Orłowski Ryszard. 1983. *Położenie i walka klasowa chłopów w Ordynacji Zamoyskiej w II połowie XVIII w.*, Lublin.
- Pawłowska-Wielgus Anna. 1971. *Inwentarz materiałów kartograficznych archiwum Ordynacji Zamoyskiej ze Zwierzyńca 1786–1941*, Warszawa.
- Potkański Karol. 2004. *Pisma pośmiertne*, red. J.M. Piskorski, Poznań.
- Półwiartek Jerzy. 2010. *Kolbuszowa i jej rozległa okolica leżąca w północnej części Puszczy Sandomierskiej — rozważanie wokół zasięgu puszczy*, „Rocznik Kolbuszowski”, t. 10, s. 179–195.
- Rajca Czesław. 1972. *Gospodarka leśna w Ordynacji Zamoyskiej w pierwszej połowie XIX w. — uwagi o urzędzeniu i organizacji*, „Roczniki Humanistyczne”, t. 20, z. 2, s. 207–217.

- Relacje ustne ze zbiorów Dominika Roga: Klementyna Brodziak z Brodziaków, Justyna Róg z Brodziaków, Wiktoria Rymarz z Korczowa, Marianna Adamek z Korczowa.
- Słownik. 1989. *Słownik Gwar Polskich*, t. III, z. 1(7), red. J. Reichan, S. Urbańczyk, J. Karłowicz, Kraków.
- Tarnawski Aleksander. 1935. *Działalność gospodarcza Jana Zamoyskiego, kanclerza i hetmana W. Kor., 1572–1605*, Lwów.

Strony internetowe

- Dzieje Brodziaków i Edwardowa [b.d.]. „Dzieje Brodziaków i Edwardowa”, wystawa, oprac. D. Róg, J. Wolski, *Stan zachowania i trwałość dawnych krajobrazów wiejskich na przykładzie obszarów wysiedlonych w Bieszczadach*, poster, https://www.igipz.pan.pl/tl_files/igipz/ZGiK/osoby/wolski/niepublikowane/wolski_poster.pdf (dostęp 29.06.2021).
- <https://mapy.geoportal.gov.pl/> (dostęp 25.05.2021).

On identifying *budziarze* settlements from the second half of the 18th c. and early 19th c. in the Solska Forest

From the mid-18th c. in *Puszcza Solska* (Solska Forest), which was part of the Zamoyski family estate, small forest settlements started to emerge on the edges of fields, in thickets and close to rivers. They were inhabited by *budziarze* (~ hutters), mostly originating from local peasants. Initially, they worked in forest trades, e.g. producing wood-tar and ash. In the second half of the 18th c. *budziarze* lived in more stable settlements, also farming small fields and pastures, breeding animals and dealing in bee-keeping. Some were also rafters, forest workers and poachers. Their main duty to the estate was to pay rent and to provide transportation. *Budziarze* were recruited to work as the so-called ‘foresters’, whose duty was to guard the estate forests against devastation and theft.

With time, the small forest settlements of unstable administrative status grew, to reach their apogee at the turn of the 19th c., when there were 140 *budziarze* and foresters in Tarnogród forest alone, living in several dozen hamlets. In the 1820s and 1830s the management of the Zamoyski estate undertook a land regulation, liquidating most of those settlements and moving *budziarze* to regular villages.

The article sketches a range of issues related to *budziarze* settlements in the Solska Forest on the basis of archival documents, including those from the Archives of the Zamoyski Estate in Zwierzyniec. It presents a critical survey of major written and cartographic sources, and identifies the settlements on the basis of toponyms and additional data. The settlements identified in the Solska Forest have been field-verified, which opens new perspectives of researching the topic.

Translated by
Izabela Szymańska